

9С VII 82
М-70

Ю.А. Мидик,
В.І. Цибульський

ВОЛИНЬ

В РОКИ ВИЗВОЛЬНОЇ
ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО
НАРОДУ XVII СТОЛІТТЯ

документи і матеріали

Ю.А.Мицик, В.І.Цибульський

**ВОЛИНЬ
В РОКИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ**

Документи і матеріали

Рівне
«Перспектива»
1999

Мицик Ю.А., Цибульський В.І. ВОЛИНЬ В РОКИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ. Документи і матеріали. - Рівне: «Перспектива». - 1999. - 120с.

У збірнику вміщено документи періоду Визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького, виявлені в архівах та бібліотеках України, Польщі, Росії і які стосуються безпосередньо Волині. Також використані матеріали, опубліковані раніше в збірниках протягом XIX-XX ст. («Акты ЮЗР», «Архив ЮЗР», «Жерела» та ін.), котрі є зараз бібліографічною рідкістю і недоступні не лише для студентів, але й для викладачів ВУЗів.

Архівні джерела та документи, за винятком універсалів і листів Б.Хмельницького до московського уряду, а також матеріалів, написаних представниками московської держави, як правило, подаються українською мовою.

Збірник розрахований на викладачів історії, наукових працівників, студентів, усіх тих, хто цікавиться минулим українського народу.

Книга видана завдяки фінансовій допомозі

Всеукраїнського благодійного фонду «Соціальний захист», який діє під патронатом Президента України Леоніда Кучми

ISBN 966-95570-2-X

© Мицик Ю.А., Цибульський В.І., 1999.

© «Перспектива», Рівне, 1999.

ПЕРЕДМОВА

Минулого року виповнилося 350 років від початку визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького, 400-річний ювілей від дня народження якого відзначався у 1995 році. Природно, що в цей період зросло прагнення об'єктивно, а не за московськими вказівками, як це було раніше, висвітлити хід складних і часом суперечливих подій. Вийшли з друку нові дослідження і про національно-визвольну війну, і про особу самого Богдана Хмельницького, і про козацькі часи в різних регіонах України, але й досі слабким місцем залишається збагачення джерельної бази за рахунок публікації нових матеріалів, що зберігаються в архівах України та зарубіжних країн. Без вичерпного використання джерельної бази неможливо дати повну картину минулих подій, об'єктивних та вичерпних відповідей на ряд принципів питань історії національно-визвольної війни. Це значною мірою стосується і історії тогочасної Волині. І це при тому, що саме Волинь, поруч з Поділлям, була ареною найтриваліших і найжорстокіших боїв, саме тут вирішувалася доля незалежної України-Гетьманщини, саме волиняки зробили відчутний внесок у боротьбу проти поневолювачів...

Щоб заповнити принаймі частково дану прогалину, ми пропонуємо публікацію ряду джерел з історії Волині доби національно-визвольної війни і вона (дана публікація) може бути використана як науковцями, так і широким колом читачів, особливо при вивченні курсу історії України, історичного краєзнавства. Хронологічні рамки даної публікації визначаємо не так, як рекомендували свого часу тези ЦК КПРС, бо з Переяславською радою національно-визвольна війна не припинилася, а перейшла у новий етап, бо її метою було не т. зв. «воссоединение» України з Росією, а здобуття незалежності Українською державою і визволення всіх українських земель, у т. ч. й Волині, що не було здійснено у 1654р. Вважаємо правильнішим поширити хронологію національно-визвольної війни на весь час гетьманату Богдана Хмельницького (1648-1657рр.).

У даному збірнику наводяться тексти джерел, як архівних, так і тих, що публікувалися раніше в призабутих і рідкісних польських виданнях або ж і сучасніших. Передрук останніх пояснюється їх особливою вагою. Це стосується, насамперед, документів Богдана Хмельницького, котрі були створені гетьманом на Волині або ж в них йшлося про Волинь. Значна частина архівних матеріалів була виявлена проф. Ю.А.Мициком під час його археографічних експедицій до Польщі, він же подав і тексти деяких джерел з польських археографічних публікацій. Всі інші матеріали підготовлені для передруку доц. В.І.Цибульським.

Оскільки архівні джерела подаються тут вперше, на їхній характеристиці треба зупинитися детальніше. По-перше, при їх публікації ми керувалися єдиним критерієм: наявністю інформації про події на Волині. По-друге, слід мати на увазі походження й характер даних джерел, що суттєво вплинуло на ступінь їхньої достовірності. Тільки 4 з цих джерел походять з табору українських повстанців. Це, насамперед, листи, створені сподвижниками Б.Хмельницького полковниками Максимом Кривоносом, Михайлом Тишею та Герасимом Яцкевичем (Яскевичем), а також новим гетьманом І.Виговським. Вони, щоправда, друкувалися раніше, але лист М.Кривоноса подається тут за невідомим раніше списком, котрий має у собі деякі різночитання, а при публікації листа М.Тиші та Г.Яцкевича ми заново використали його оригінал і встановили деякі неточності, допущені у його єдиній публікації польським археографом ХІХ ст. А.Грабовським. До речі, так само ми уточнили текст оригіналу, видрукованого тим же А.Грабовським, літописної замітки Є.Піночі про Б.Хмельницького. З табору українських повстанців походить список козацьких полків і старшин, причому унікальними є дані його першої частини (друга частина наводилася раніше на сторінках деяких польських хронік та українських літописів). Вона прекрасно доповнює знаменитий Реєстр Війська Запорізького 1649-1650рр., дозволяє встановити переміщення серед верхівки повстанців, що відбулися після Зборівської битви, проливає світло на біографії деяких видатних борців за волю України, наприклад, подає ще один аргумент на користь того, що Іван Богун та Іван Федорович це одна й та ж особа. Надзвичайно цінними є вказівки на те, які саме козацькі

полковники і татарські мурзи діяли під конкретними волинськими містами під час кампанії 1649р.

Всі інші архівні джерела, як і ті, що взяті в польських археографічних публікаціях, походять з ворожого до національно-визвольної війни українського народу табору феодально-католицької реакції і тому вимагають особливо критичного ставлення до себе. Автори цих джерел відверто вороже у своїй більшості ставляться до національно-визвольної боротьби українського народу, представляють повстанців як кримінальних злочинців, насильників і грабіжників. Ніхто з нас не вважає ангелами українських повстанців, ніхто не збирається сперечатися з тим, що війна коштувала великої крові з обох боків, у т. ч. й невинної, але не можна не бачити, що національно-визвольна війна була відповіддю українського народу на поневолення його іноземною державою, на встановлення над ним польсько-шляхетського гніту; що війна була викликана глибокими об'єктивними причинами. Коротше кажучи, так само як польський народ піднімав збройні повстання проти німецьких, російських тощо гнобителів, так само і український народ із зброєю в руках піднімався на боротьбу проти польських колонізаторів, у даному випадку відроджуючи свою незалежну державу, яка існувала як мінімум вже з X ст.

Зазначимо, що для джерел, створених у ворожому національно-визвольній війні таборі, характерним є свідоме замовчування насильств та жорстокостей, заподіяних карателями Речі Посполитої українському народу, в т. ч. й мирному населенню. Легко можна помітити загальнопоширену тенденцію до перебільшення успіхів польської зброї і, навпаки, применшення успіхів української армії. Нерідко автори польських джерел користувалися неперевіреними чутками, як от про вступ у війну Московської держави у 1648р.

За своїми видовими ознаками публікація джерел відноситься переважно до перехідної категорії епістолярних джерел. Тут бачимо листи різних польських воєначальників, рядових польських шляхтичів, секретарів короля Яна Казимира, його брата Карла-Фердинанда та ін., які скеровували до Варшави актуальну інформацію про хід боїв, політичну ситуацію в Україні. Представлені тут, хоч і меншою мірою, наративні пам'ятки, насамперед, польської історико-мемуарної літератури (хронічки, щоденники, мемуари),

краківський	(березень 1649 - 1653) Станіслав Любомирський (1638 - червень 1649) Владислав-Домінік Острозький- Заславський (червень 1649 - 1656)
руський	Ярема Вишневецький (1646 - 1651)
сандомирський	Владислав-Домінік Острозький- Заславський (1645 - 1649) Анджей Фірлей (1649)
смоленський	Єжі Кароль Глебович (1643 - 1653)
чернігівський	Мартин Калиновський (1635 - 1652)
гетьман великий коронний	Микола Потоцький (1646 - 1651)
гетьман польний коронний	Мартин Калиновський (1646 - 1652) Станіслав Ревера Потоцький (1652 - 1654)
господар Молдавії (Волощини)	Василь Лупу (1634 - 1653) Георгій Стефан (1653-1654)
господар Валахії (Мунтенії)	Матвій Басараб (1632 - 1654)
князь Трансильванії (Семигороду)	Д'єрдь II Ракоці (1648 - 1667)
каштеляни:	
белзький	Анджей Фірлей (1638 - 1649)
кам'янецький	Міхал Єжі Станіславський (1639 - 1649) Станіслав Лянцкоронський (лютий-листопад 1649) Петро Фірлей (1649-1650)
краківський	Микола Потоцький (1646-1654)
підкоморій львівський	Войцех М'ясківський (1648 - 1654)
підचाший коронний	Микола Остророг (1638 - 1651)
хан кримський	Іслам-Гірей IV (1644 - 1654)

Мухамед-Гірей III (1654 - 1667)

хорунжий коронний
великий

Олександр Конецпольський
(1641 - 1656)

цар московський
султан турецький
король шведський

Олексій I (1645-1676)
Мухамед IV (1648 - 1687)
Густав X Адольф (1632 - 1654)

подаємо також кілька пояснень до прізвищ деяких осіб, згадуваних у наведених нижче джерелах:

Ян Данилович - корсуньсько-чигиринський староста з 1592р.,
воевода руський - з 1628р.

Данило Чаплинський - чигиринський підстароста до 1648р.

Анджей Потоцький - вінницький староста у 1652-1662рр.,
обозний коронний 1655-1661рр.

Зигмунт Пшиемський - писар польний (1650-1652), генерал артилерії у 1650-1652рр.

У текстах джерел не розшифровуються загальноживані у той час скорочення: п. - пан, пп. - пани, й.м. - його милість, й.к.м. - його королевська милість, й.м.кс. - його милість ксьондз, в.м. - ваша милість.

Ю.А.Мицик,
доктор істор. наук, професор
В.І.Цибульський,
кандидат істор. наук, доцент

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

№1

11 червня 1648р. - Полонне

З листа невідомого польського шляхтича до невідомого.

Топіха, козацький полковник, кинувшись на Полісся, вже був у Житомирі, Коростишеві та інших містах, взявши їх. Прагнучи до Троянівки й Слободиш до нас йдуть під Костянтинів. Де знаходиться Хміль, у якому місці, точно не знаємо. Чутки твердять і щоразу підтверджуються, що йде на нас великим шляхом, просто під Костянтинів. Ті татари, що вже у вівторок десь біля Любартова брали, вдалися ліворуч до Вінниці.

Воєводський держархів у Кракові. - Зібрання Русецьких. - №41. - Арк. 191-а. - Копія. Переклад з польської.

№2

17 (27) червня 1648р. - Чигирин

З листа Б.Хмельницького до А.Киселя з проханням допомогти Запорізькому Війську в збереженні давніх волостей.

...Ми дуже шкодуємо, що, хоч і не з нашої вини, так багато християн крові своєї пролило і в бусурманську неволю пішло. Дай господи боже, щоб це більше не повторилося. Але до нас доходять чутки, що деякі їх пани сенатори під Луцьком військо збирають, щоб знову проти нас воювати, і ми мимоволі мусимо думати про те, як зберегти своє життя.

Документи Богдана Хмельницького - далі ДБХ. - №12. - С.53.

№3

15 липня 1648р.

З листа ксьондза Старовольського із Замосця в Краків з повідомленням про збір польських військ під Глинянами і про постачання українським населенням повстанської армії зброєю.

...хан татарський, не знаючи ще про розгром своїх і рахуючи, що вони велику здобич везуть, сам рушив з декількома десятками тисяч орди і хоче стати кошом під Кременцем, направляючи при цьому в усі сторони загони.

Документи об освободительной войне украинского народа 1648-1654гг. - далі ДОВ. - №28. - С.78.

1648р.

27 липня... Тоді прийшли невтішні новини, що козаки під проводом Кривоноса опанували Полонним; оборонним містом краківського воєводи через грецьку зраду жителів, (тоді) було пролито чимало крові шляхти й міщан, особливо однак євреїв, котрих було вбито кілька тисяч. Настало таке замішання, що оборонці втекли з багатьох таборів та укріплених міст, залишаючи козакам спустілі міста, як от: Заслав, Остріг, моя Олика, Корець, Гоща, Звягель, Меджиріч, Тучин. Однак Бог і Богородиця Марія вже вдруге взяли під опіку мою Олику. Тоді, особливо у день св.Ганни (26 липня - упоряд.) князь Вишневецький, руський воєвода, ледве з 6000 зійшовся у битві з 60 000 і забивши 10 000, змусив їх відступити до Бару...

2 серпня... Тим часом наші комісари йшли до Хмельницького, котрий був переконаний вождем козаків Кривоносом, що їхніх послів забито, рушив табір і прибув до Костянтинова. Тут він дізнався, що послі повернулися здорові, з мирними трактатами. Тим не менш, козаки гарсували, силою взяли Бар й приступилися численних злочинів, забиваючи багатьох людей, а також забираючи з собою вождя (Анджея) Потоцького. Потім зайняли Остріг. Брацлавський воєвода писав до них, жадаючи, щоб відступили, бо він має повноваження на мир. Вони зажадали закладників й обіцяли провести воєводу та його товаришів до козацького табору. Воєвода дав однак сім жовнірів у заклад.

Коли це чинилося, наші, котрі не знали про це, вислали з табору нещасного птаха-сокола на прізвище Сокіл, щоб той пробував атакувати тягнучихся (козаків) й покарав їх. Сокіл притягнув під Остріг, з'явившись там з ворожими намірами. Козаки, думаючи, що брацлавський воєвода діє там із злим наміром, скоротили на голову трьох закладників, а решта втекла. Пізніше вони довідалися, що воєвода невинний. Він написав все ж лист до Хмельницького, питаючи, чи хоче розпочати переговори про мир. Той відповів, що хоче це вчинити у останніх днях тижня...Тимчасом козаки посилювалися через ребелію, та й мої піддані збунтувалися і 30 серпня Олика з замком через зраду перейшла до рук козаків...

№5

28 липня 1648р. - Старе поле

Лист Анджея Носміжа, старосельського старости до невідомого.

З старого поля 28 липня 1648р.

Прибіг мій посланець з Дубна, з Острога, котрого я посилав до князя й.м. Під Заслав (він) не міг доїхати, бо (там) великі тривоги. Козаки взяли Полонне штурмом, йдучи на Остріг. Вся шляхта повтікала, по дорогах кидають свої пожитки, всюди плач. Господь Бог знає, що буде далі. (Козаки) задумують (йти) до Бродів і до Львова і, як бачу, нізвідки немає надії (на порятунок). Війська з Польщі йдуть, сплячи, а тут пожежа скрізь. Князь його м.Вишневецький втік з під Крем'янець до Білої Криниці, так каже достовірно цей боярин, чого я не тверджу. Сьогодні посилаю заради певної відомості і (як отримаю), ознайомлю в.м., м.м.п. А в.м., м.м.пан, теж, якщо зволиш мати щось нового, прошу повідомити мене.

Анджей Носміж, старосільський староста.

Воеводський держархів у Кракові. - Зібрання Русецьких. - №41. - Арк. 37. - Копія. Переклад з польської.

№6

28 липня 1648р.

З листа про битву українських повстанців на чолі з М.Кривоносом з польським військом під Костянтиновом.

У нас тут виникла була велика і неждана тривога, бо коли козаки взяли Полонне, вони збирались спалити і Заслав.

Але 26 липня Кривоніс з іншим полковником Гирею, знаючи про те, що й.м.кн. Вишневецький і п.воевода київський стоять з військом під Костянтиновом, рушили після взяття Полонного зі всім військом, щоб знищити їх. Залишивши свій табір з гарматами на милю від Костянтинова і княжого табору, одне лише козацьке військо виступило (атаку) проти князя, при якому була королівська гвардія, як п.воеводи сандомирського, так і п.коронного підчашого, котрі як раз в момент битви підійшли. Кривоніс дав їм бій. Він направив вперед Гирю на королівську гвардію, котра стояла біля млина понад річкою. Там (козаки) знищили багатьох з королівської гвардії, яка, однак, дала сильний відпір.

Раптом Кривоніс з основним своїм полком перейшов у наступ.

Наші мужньо захищалися скрізь, так що козаки не витримали і всі відступили. Наше військо їх переслідувало, рубаючи на віддалі цілої милі до самого табору. Тут настала ніч і військо наше повернулося назад у табір. Козаки із (свого) табору відкрили сильний і частий вогонь без збитку для наших.

Протягом понеділка й.м.кн. утримувався від бою, знаючи, що (козаки) за ніч добре окопались, начебто стояли там кілька тижнів. У вівторок знову вирішив було дати їм бій, маючи війська всього 15 тисяч. Козаків нараховувалося 40 тисяч, але більша частина їх - простолодини.

ДОВ. - №30. - С.86-87.

№7

28 липня 1648р. - Варшава

Лист невідомого шляхтича до невідомого.

З варшавської конвокації, ще не скінченої, 28 липня 1648р.

Сьогодні при спільному засіданні їх мм.пп. сенаторів з панами депутатами різних воєводств були прочитані різні листи з Волині, Поділля й України, особливо від кн.й.м., п.воєводи сандомирського, дані 20 липня з Меджирича з-під Острога, від кн.й.м. п.руського воєводи, від й.м.п. київського воєводи. Всі вони, пишучи в різних числах, сходяться в одному, що козаки з'єднавши своїх мужів (?) з московським царем і з татарами, поставили перед собою мету вигубити всю шляхетську націю, а на королівство посадити московського царя. І вже фактично Москва, відібравши Сівер, переправляє великі війська через Дніпро вглиб Корони (Польської). Інші війська направили під Смоленськ, щоб так, (б'ючи) з обох боків, легше було перемогти Річ Посполиту.

Хмельницький 22 липня з стами тисячами свого війська й татарського, вирубавши Костянтинів, Чуднів, Полонне та інші міста, спішить до Луцька й Володимира, бо після десятого числа серпня призначив собі термін стати біля Вісли.

Й.кн.м. Вишневецький став з військом під Чорториєю, між (нею) і Лабунем. Його ще не розбили, а що з ним сьогодні діється, знає тільки сам Господь Бог, ми ж у Варшаві не знаємо.

Кн.й.м. пан сандомирський воєвода просить про допомогу Річ Посполиту за рахунок повітових (військ), призначив місце таборіві під Заславом. Але без сумніву він не буде мати з цих країв підкріплень і через три тижні, бо одним ще не зроблено ліжка, другі оце тільки (посилають) до Гданська по зброю, треті - відправляють до сілезії по бандолети. Коротше кажучи, підкріплень

нізвідки з тих країв не можна сподіватися, бо й від Кракова страхи, з Литви велика тривога і з Сілезії (тривога) йде, що чинить велику кладем Речі Посполитій. Вже чотири години, з ранку до полудня засідає весь сенат з депутатами (...).

Про шведів пишуть, що вони уклали союз з Ракоці, хочуть вдарити на Краків і вербують звідусіль війська. Краків же має небезпеку і від хлопства, три тисячі котрих, взявши приклад з козаків, збунтувалися. Вже хлопство створило нову конфедерацію і виганяють своїх панів з двору, вбивають їх. На них (на хлопів) швидко почав наступати його м.пан краківський воєвода, але ті пішли в Сілезію до шведів, а другі - на Спис до Ракоці.

У Литві тяжко потерпає від тиранства цих же хлопів шляхетська нація. Вже по самий Пінськ 26 міст частково мечем, частково вогнем зруйнували. Пани ж литовські не мають проти них і тисячі людей, окрім чотирьох тисяч, які вирушили на Смоленськ, щоб оборонити його від Москви.

Врешті й така певна переаті (?) від Господа Бога на Польщу, що в центрі Мазовії, в маєтностях його м.к. арцибіскупа гнезненського. Свавільні хлопи вбивають челядників і аспірують до вольності. Через такі вісті й листи, через великий страх всі мусили погодитися на те, щоб п.брацлавський воєвода, пан Кисіль, від імені Речі Посполитої їхав назустріч тим ворожим військам, щоб вести з ними переговори (?), а Річ Посполита дає йому повноваження для переговорів з ними про мир (...).

Держархів у Кракові. - Ф. Зібрання Ручецьких. - №411. - Арк. 39-40. Копія. Переклад в польській.

№8

25 липня (4 серпня) 1648р.

Лист Максима Кривоноса до князя Домініка Острозького-Заславського (?)

Ясновельможний, мені вельми мостивий пане і добродію мій!
Вашого посланця, уродзеного його м.пана Самуеля Колонтая гарно відправив до пана гетьмана нашого запорізького, придавши йому ще й своїх товаришів, трьох сотників з козаками, щоб йому (Колонтаю) не було жодної шарпанини по дорозі. Не можу надивуватися словам в.мостивого пана Колонтая, який сказав мені, щоб я не пускав орди і сам не йшов далі пустошити (маєтності) в.мостивого пана. Сам ваша мость м.пан зволиш знати, що почалося й утишилося, ми не хотіли пустошити польську землю, але нас звів його мость пан Вишневецький, котрий людей (наших)

вбивав. Стинав, карав, будучи скрізь у кожному місті посеред ринку (ставив) шибеницю, що тепер очевидно, й на палю (саджав) невинних людей, а нашим попам свердлом свердлив очі. Ми ж, стоячи й боронячи віри та свого життя, мусили стати за свою кривду, а хто з нами хоче воювати, то ми готові йти проти того, а хто буде спокійним, той буде сидіти з миром. А вже тому минуло сім тижнів, чи більше, як ми послали своїх послів до яснійшого його мості пана короля й до Речі Посполитої, аби вже досить стало (війни); ми воліли б цей люд зберегти на (війну) проти когось іншого, ніж тут погубити. Але про наших послів й досі не маємо жодної відомості, не знаємо, де вони перебувають, мабуть сплять, бо досі не прокинулися. Оттоді буде мир і скромність, як в.м., мій м.п., за тиждень поставиш передо мною наших послів, а я (на цей час) можу затриматися. Якщо ж не буде (тут послів), мушу вийти й боронитися разом з ордою від в.мості, поки п.гетьман підійде з людом, а орда, сподіваюся, вже цими днями, перекрыла вам шлях, яким ви мали б утікати. І вдруге прошу в.м., м.п., про послів, щоб були (тут). За цим віддаюся з моїми пониженими послугами милостивій ласці в.м.п.п.

Дано у Полонному 25 липня 1648р.

Можна й то сказати, якщо будеш ласкавий й пришлеш наших послів, то я одразу пошлю до Тугай-мурзи, щоб орда затрималася і назад її відошлю, а в.м.м.пана зустрічати буду з своїми послами на шляху як понижений слуга (?), аби був мир.

Максим Кривоніс, полковник Війська й.к.м. Запорізького.

Воєводський держархів у Кракові. - Ф.Зібрання Русецьких. - №41. - арк.183. Копія.

№9

літо 1648р.

Лист шляхтича Жвана до Косткевича, інспектора, сина.

Пане Косткевич!

Я писав до вас через другого мого посланця, щоб (ви) найняли добру господу, як для пані, так для возів і коней. Дивувалися ви через таку швидку перемену (планів), але важко тому дивуватися, коли на протязі години може трапитися чимало перемін, бо великі тривоги зайшли. Потім дано було знати, що князь й.м. у минулий вівторок з милості Божої мав другу битву з цим поганством, котру досить щасливо відбув, бо їх залишилося на плацу до двох тисяч. Князь й.м. взяв шість гармат, понад двадцять прапорів, дві (гармати) - органки й кілька шмиговниць, мажу пороху. Більше б їм дісталось, певно й табір би кн.й.м., але йому не хотіли дати

підкріплень як люди кн.й.м. пана сандомирського воєводи, так і гвардія, бо та перша з гарматами пішла (геть); тільки тоді, коли кинувся людя кн.й.м., тоді почали швидко прибувати на допомогу та й то не всі хоругви. Тим часом це гультайство повтікало до табору, а діставши добре, більше не пробувало, а окопалися за Костянтиновим, швидко пограбували місто Костянтинів і порубали багато людей. Кн.й.м. підійшов сам ближче з своїм військом і став табором під Ляховцями, гвардія і люди кн.й.м. сандомирського воєводи всі разом залишилися в таборі. Його м. пан хорунжий коронний теж йде до кн.й.м. з своїм військом, прибувають також різні хоругви. З милості Божої втихли ці тривоги і про то є вість, що далі не підуть від Костянтинова, але думають йти на Бар.

Воєводський архів у Кракові. - Ф.Зібрання Русецьких. - №41. - Арк.42. Копія. Внизу дописано іншим почерком XVII ст.: «Відомості з конвокації 1648 в липні та деякі листи». Переклад з польської.

№10

11 травня 1649р.

Скарга луцького земського писаря Марка Гулевича про грабiж його майна, вирубку лісу та інші насильства в селах Дуліби та Шимонов, що були спричинені гошськими міщанами та воскодавськими, чудницькими, мнишськими, красносельськими та терентіївськими селянами київського воєводи Адама Киселя, який відмовився задовольнити скаржника.

На вряде кгородскомъ, в замьку его кор. мл.луцькомъ, передо мьною, Гелиашомъ Малюшицкимъ, буркграбимъ луцькимъ, становьшы очевисьто, урожоньй его мл. пань Марокъ Гулевичъ, писарь земський луцький, прьхилияючысе до манифестации своее, в капьтуре воеводства Вольньского учиненое, року свежо прошлого, тысеча шестсот чотырдесять осьмого, дня чотырнадьцетого авьгуста, протестацию свою передь урядомъ нинешним заносиль противько мельчаномъ гойскимъ, войтови и передьмешчаномъ тогожь месьта Гошьчы и прыселкомъ, до тое Гошьчы належачимъ, то есть Воскодавомъ, Чудьницы, Мнишина, Красносельце, Тереньтиеву, подьданымъ вельможного его мл. на ончась пана воеводи браславьского, а теперь его мл. пана воеводи киевьского, о то, ижь року недавьно прошьлого, тысеча шестсот чотырдесять осьмого, почавьшы абь авьгусто, розных дней и часовъ, а бытьность его мл. пана воеводи киевьского теперешьного на тоть чась в обозе, першим разомъ на комиссии, войть гойский, мешчане и передьмешчане, такьже хлопи з прыселковъ выжей менованых, до Гошьчы належачьхъ, наехавьшы на маетьность протест-

стантис Дулибы и Шимоновъ, зараз по спаленю двора през ко-
заковъ и бунтовщиковъ, тамъ впродъ село Дулибы спустошили,
быдла дворные, тамъ будучие, одны до Гошчы забрали, загра-
били, а другие тамъ же побили*... Потомъ, въ килька дней, тыежь
вси, так з месьта Гошчы, маетности вышьменованого вельмож-
ного его мл.пана воеводы киевского теперешнего, яко з села
Чудьницы, Красносея и других сель вышьменованых и с передьмо-
стя гойского, на другое село Шимоновъ наехавыши, тамъ впрод до
замочьку протесьтантись добывышисе брамы, повыгинали белые
головы тамъ будучие заставыши, до скарбыцу двери вытявыши, вси
речи, охеньдства, которые тамъ zostавали, выбрали и заграби-
ли*; ... а потомъ знову, въ килька недель, южь по розерваню
войска подь Пилявцами, зобравышисе с тоежь Гошчы належа-
чихъ, хлопы, обрали себе за пультковника Листопада, алиась
Ивана Куковского, тамъже мешкаючого в Гошчы, а за асавулу
Аньдрияша гайдука, а другихъ мешчанъ починивыши себе сотьни-
ками, десятниками, которыхъ имена не спецификають се на тотъ
часъ, поневажь за обещанымъ мешьканемъ и теперь залогъ в Гош-
чы не можетъ се досконале выведати о именахъ ихъ; однакъ, за
взятемъ ведомости, позвами спецификованые будутъ, такъ и име-
на, яко и такъса кожьдое речи; напродъ на фольваркъ Шымоновъ-
ский наехавыши, вси спряты, въ фольварку будучие, побрали в
способъ грабежу*... и дотоль берутъ, грабять, гай дубовый, подь
замочькомъ шимоновскимъ будучий, спольный з другими ихъ мл.
паны участниками шимоновскими, през увесь часъ дотоль руба-
ючи, фуньдитус вырубали на четверть мили vzdлунъ, трохи мней
выширь; а кгда южь гаю Шимоновского не стало, тыежь мешь-
чане гойские, хотечи далшое спустошенъе чинити в маетьности
протесьтуючого, по килку сеть возъ на гае дулибские наежджаю-
чи, пустошатъ дубровы, дерева розмаитые на будиньки згожие
рубають и розные шкоды починили, которыхъ себе на двадцеть
тысецей бытъ протестансъ менуеть. А кгда протестаньст, самъ
будучий у его мл. пана воеводы в Гошчы, южь яко другой разъ
повернулъ з комиссии одъ Хмельницкого, през возного шляхетъ-
ного Яна Рациборовского, пры бытьности велю людей зацныхъ,
реквироваль справедливости з тых шкодьцов своих; теды его
мл.панъ воевода, тое справедливости, не ведать, для чего, учини-
ти не хотел и дотоль не учиниль, зачимъ протесьтанта до шкодь
вышьменованыхъ прывелъ и далей прыводитъ. А ижь и на тотъчас
ешьче тыежь мешьчане и передмешьчане, чинити далших шкодь

* Тут пропуцений перелік пограбованого майна .

не перестаючи в тих добрах протестеньтис,. а ижь за обецьнымь мешканемь в Гошчы мешкаючих залогь козацьких, не можеть протестансь до добр своих заехати и о всих кривдах своих выведати се; теды, да Богь, по успокоенью, а взятемь ведомости о всемь доскональшое, сальву себе зоставуеть до учиненя иньшое ширшое протесътации, иньквантьумь бы того потреба была; а теперь о прыняте тое тепрешньее мене, уряду, и до книгъ записанье просиль - што отрымаль.

Архів ЮЗР. - т.IV. - ч.3. - LXXXIV. - С.190-192.

№11

11 серпня 1648р.

Лист брацлавського воеводи А.Кисіля коронному канцлеру Ю.Осолінському з повідомленням про те, що Б.Хмельницький припинив просування своїх військ і чекає початку переговорів про мир.

9 числа я писав з Хорлуп, повідомляючи в.м.м.м.п., що послав (гінця) до Хмельницького, а сам з полком поспішаю в мою пограбовану Гощу. Тепер повідомляю в.м.м.пана про успіхи моєї поїздки.

Коли рушили з Олики, мені повідомили, що 2 тисячі гультайства знову напали на Тучин; остерігаючися тому, щоб по необережності не піддати будь-яку корогву небезпеці або ж не натрапити на них, я послав корогву мого брата й.м.п.хорунжого як головну охорону. По прибутті в Гощу, вона застала в ній декілька сот гультайства, яке допивало залишки вин і меду. А ті не тільки не стали тікати, але зразу накинулися на цю корогву і почали її з боку Кобеля (?) громити.

Тоді корогва відступила в поле і, щоб припинити цей шум, почали кричати їм, що комісари йдуть до Хмельницького з миром, а не з війною.

Але вони відступили в поле, накинулися на корогву, так що прийшлося з ними битися, причому убито два воїни, п.Березницький і п.Лаленс, декілька чоловік челяді, після чого ця корогва підняла їх на шаблі і всіх майже з божою допомогою порубала, не більше 30 вершників пішло в ліси.

Від Хмельницького відповіді ще не маю. Хоч би це гультайство знову де-небудь не перепинило мені шлях, бо тяжко було б прокласти собі (шлях). Проте надіюсь, що вони побіжать, коли довідаються про цей розгром.

Маю відомості, що коли мої послы поїхали до Хмельницького,

Кривоніс був взятий до гармати і прикований за шию ланцюгом. Всі взяті в полон шляхтичі, які були при Кривоносі, звільнені і наказано татарам понад ста цим розбійникам відтяти голови. А (Хмельницький) сам з військом, залишивши полки, відступив і очікує мене.

Отже жду моїх послів, котрі скоро повернуться з відповіддю, і те, що вони (повідомлять), я в той же час в оригіналі пошлю в.м.м. пану.

Повідомивши тепер про це, переконливо прошу, щоб військо наше від всяких роз'їздів стрималось і не здумало Хмельницького дратувати. Самого ж себе з покірними слугами моїми найстаранніше рекомендую милостивішій прихильності в.м.м. пана.

Рівне, 11 серпня 1648р.

А.Кисіль, воєвода брацлавський.

Воєводський держархів в Кракові. - Архів Сангушків. - рук. №67. - лл.332ЗВ - лл.332зв. - 333. Копія.

№12

кінець серпня - 7 вересня 1648р.

З листа Собеського коронному гетьману М.Потоцькому про воєнні дії на Україні (під Чолганським каменем).

... З милості божої, з радістю повертаються всі роз'їзди і особли-во завербовані в нашому Люблінському воєводстві. Вони вже два рази поверталися з успіхом. Вирізали під Острогом силу селян і привели 24 полонених. Спасибі їм за це.

Державний архів стародавніх актів у Вроцлаві. - Радзивиллівський архів. - відділ II. - кн.14. - лл.141-143. Копія.

№13

24 серпня 1648р. - Количиськ

Лист шляхтича Жвана (?) до Жвана-батька.

Його м.пан Кордиш казав мені про конфесати вчорашні із "язиків". Насамперед, всі вони одноставно твердять, що є їх під сто вісімдесят тисяч, шістнадцять полковників, а у кожному полку неоднакова (кількість). З цих полків два відпросилися додому, під тим приводом, щоб посилитися, бо їм спалено дуже багато хуторів і домів у містах, як от у Корсуні і Каневі. Але ці "язики" твердять, що (ті два полки) більше для того пішли, щоб ту здобич, яку взяли, відпровадити до своїх домів, а з різних полків немало інших козаків пішло з ними. Хміль, постерігши це, послав Джаджалія, одного полковника, з його полком, і другому придавши

полковника, наказав їм на переправах хапати й страчувати (свалільних), бо почали відбирати здобич у них. Хміль зичить угоди. Чернь же, а, особливо та, котра ще не наздобичилася, є проти цього. То немало, що (він) з черню не має ради, чого перед тим не було, бо завжди чернь домагалася того, аби бути в раді. Тепер же він має раду тільки з самою своєю старшиною. Швидше дійти може до угоди, коли він сам захоче.

Орди нема при них. Ці "язики" кажуть, що були послы, однак, не знають з чим; не смачно їх прийняв, однак та надія для черні, що два мурзакы мають до них прибути. Кінних між ними більше, ніж піших. Надія на Бога, що нашим пощастить, бо (не) думаю, щоб миру хотіли попробувати, Про дальші замисли Хмеля ґрунтовно не можуть відати, та й важко (це знати), бо він не має ради з посольством. То теж "язики" додали на конфесатах, що якийсь чорний піп з Збаража, котрого я не знаю, був недавно у Хмеля, а з чим, не можуть знати. Заради Бога, май в.м. добру сторожу до Чорного Острова, також і від Крем'янця. Зволь в.м. питатися, бо чути щось, ніби мали піти козаки до Острога. Сьогодні два роз'їзди виходять з табору, один до Острога, другий - до Чорного Острова. Після написання цього листа прийшли з роз'їзду від Красилова молдавани й татари князя його м., котрі забили з кількадесят козаків, а з 20 привели живцем. Ці будуть на допиті, а що про ворожі замисли кажуть, швидко дам знати. Кажуть, однак, що Хмельницький з Кривоносом стоять у Пилявцях, а Ганджа у Меджибожі з полком.

Воєводський держархів у Кракові. - Зібрання Русецьких. - № 41. - Арк. 75. - Копія. Текст упередє заголовком, зроблений копійстом: "В Кольчиську 24 серпня 1648 року. До й.м.п.Жвана від сына його мості».

№14

26 серпня 1648р. - Березна

Лист невідомого до невідомого.

26 серпня з Березна. Примчав посланець з війська Хмельницького, котрий у велику п'ятницю був під Березною, селом, держави на (...) пана Незабитовського, бо там сам Хміль стоїть. В цю ж п'ятницю сподівалися пп. комісарів (прибуття) до себе. То сказав, що згоди й послушенства між ними нема, бездіяльно куренями стоять.

Багато їх з здобиччю йде назад, нема жодної сторожі. Перестереґа там один з ресстрових, очевидно, й.м. пана хорунжого коронного, що ніколи ліпшої оказії на них нема, як тепер, військо три-

вожливе. Кривоніс Хмельницького мало не стратив, посварившись, думають, що сьогодні або вчора мало військо щось вчинити, але не знаємо, що саме. Господи Боже, дай щастя! Під Острополем, під (...) роз'їзди від війська втратив їх разом (?) кілька вже з тієї великої кількості. Їх тепер налічують 30 тисяч, така їх взялася сила. Буджацькі татари обіцяють нашим виступити проти козаків і кримських татар, і до Криму (піти). Хмельницький затримав послів пана Киселя, не даючи відповіді. Послали до нього пп. комісарів, декларуючи, що якщо 27 числа цього місяця тих не відправить, то знати, що це (...) прояв ворожості проти миру. Тому, якби така ворожість виявилася, прийшлося б відповідно діяти (?). Господь Бог знає, що принесе 27 число. (...) всіх застав і так на сейм то (?) залишили. Виступило це гультайство на військо, котрі й весь Меджибіж пограбували, пробували взяти замок, добули й пограбували домовини мертвих.

Воєводський держархів у Кракові - Зібрання Русецьких. - №411. - Арк. 185. - Копія. Переклад з польської.

№15

18 (28) серпня 1648р. - Під Кумаківцями

Лист Б.Хмельницького до польських комісарів з запрошенням приїхати під Костянтинів.

Ясновельможні, а нам вельми милостиві пани комісари Речі Посполитої.

Посланців в.м., наших милостивих панів, як попередніх, так і нинішнього й.м.пана Копистинського, якого з миром і з доброю волею в.м., м.пани, до нас прислали, ми щиро прийняли, охоче вислухали і, покірно подякувавши, з миром відпускаємо. Посланець на кілька днів у нашому війську затримався. Це трапилось тому, що нас повідомили, що кількасот людей з нашого війська (хоч без нашого відома) заскочили в Остріг не для того, щоб воювати, а шукаючи борошна для прогонування, але на них напало кілька коругв й.м. князя Вишневецького, почали їх добувати, а християн мешканців міста Межиріччя порубали вцент. Чи то по-християнському? І у нас, і у в.м.-тей багато запальних людей, однак нам самим, старшим, як і в.м.-тям, Річ Посполита доручила встановити справжній мир. А тому обличте всі ці чвари і звольте наказати з ласки своєї панської тих свавільників з табору й.м. князя Вишневецького приборкати, щоб більше кровопролиття не було, а особливо, щоб більше душ невинних не губили. А ми також посилаємо від себе пана

канівського полковника, пана Семена*, щоб він з Острога та інших місць всіх цих свавільників до нас, до війська привів.

А в.м., м.пани, звольте з ласки своєї з загоном їхати прямо під Костянтинів, куди, одержавши відомість про приїзд в.м., м.панів, і ми своїх поважних людей пошлемо, щоб про все можна було якнайкраще домовитися. З покірною нашою службою на милостиву ласку нашу віддаємося.

Дано з Куманців, дня 28 серпня 1648р.

В. м. панів у всьому покірні слуги Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорізького.

ДБХ. - №24. - С.67-68.

№16

4 (?) вересня 1648р. - Табір польського війська під Свядцем

Лист львівського підчашого до шляхтича Виського.

Ми з милості Божої четвертого числа нинішнього місяця у півмилі від польського війська стали під Свядцем, чим невдоволені їх мм.панове гетьмани, бо не йшли на Остріг з військом. Але помилки тут нема, бо ми зійшлися б з тим гультайством, котре сплюндрувало Остріг, Олику й Луцьк. Князь й.м. Вишневецький послав туди кілька хоругв з паном Соколом, бив їх сильно у полі, мав можливість дістати (їх) і в Острозі. Пан Кисіль, котрий прийшов з двома тисячами під Остріг, їдучи на переговори, відмовляв його (Сокола) й закликав від імені всіх не ламати миру, бо козаки зразу ж вийдуть за ним з Острога. Але вони замість цієї покори Луцьк і Олику дощенту спустошили(?). Пан ломжинський староста був зустрінутий листом пана брацлавського старости на марші з своїм полком вже поблизу Луцька, щоб дав підкріплення тому краю. Він пішов туди з дев'ятьма хоругвами, а його м. пан хорунжий коронний послав туди 600 своїх людей. Тут же прийшла відомість, що з Божої милості громили їх (козаків). Його м. пан підчаший-коронний, взявши відомість про це гультайство на Волині, хотів туди неодмінно йти власною персоною, але князь його м. не дозволив йому щодо цього і слова сказати. Вчора пізно прийшла відомість від пп. Комісарів до їх мм. пп. гетьманів, що вже втратили надію на переговори, бо пославши до нього (Хмельницького) п'ятьох послів, не дістали від нього жодної відповіді. І взагалі він затримує послів і дуже погано з ними поводить. У нас згоди небагато, тепер мирять княжат й.м. пана руського воєводу і сандомирського (воєводу). Його м.пан виївський воєвода з його м.

---

* Семен Савич.

паном підчасим, як бачу недобре (?) ладять з собою. Інші їх мости чинять амбітні церемонії: хто де має стати у таборі і вже два дні втратили на розташування табору. Сам Хміль зичить миру, але чернь і слова щодо цього не дає сказати, кажучи, що нам тут однаково пропадати, так само як потім (в разі миру - упоряд.) від своїх панів; думають, що його (Хмельницького), напсвно, самі вб'ють, а паном вчинять Кривоноса. Хмельницький суворо обходиться з ними, кожного дня понад десяток їх стинає і вішає, бо багато їх втікає від нього. Нам напевно обіцяють орду, але я думаю, що вона буде хіба що у другій половині (?) (місяця-?) і то не впевнений, бо кримська орда дуже нужденна, а добруцьких та буджацьких тільки чотири тисячі готових виступати. Коли пишу цього листа до в.м.м. пана, отримав я (у свою чергу) лист в.м.м. пана, у котрому зволиш вказати на оголення Львова, через що і я дуже хвилююся, а, насамперед, соромно мені, що через мене дав такий девіз в.м.м.пану, пан коронний підчасий, бо мав по сотні піхоти в.м.пана сандомирського та його м. пана краківського старости залишити у Львові, але з цього нічого не вийшло. Часто я згадую про це, його м., але й сам не знаю, що мені робити у нинішньому тяжкому стані. Я показав лист в.м.м.пана його м., а його м. і тепер стоїть на тому, щоб послати тисячу (військових) людей в ті краї і через військову раду, хоче вести якнайефективніші переговори. Знову прийшла відомість, що козаки хочуть вести переговори і наших послів шанобливо трактують, але нам здається, що це пошана (для того), щоб (виграти час) і дочекатися орди.

Воєводський держархів у Кракові. - Зібрання Русецьких. - №41. - Копія. Тексту передує заголовок, зроблений копійстом: "Від його м. пана підчасшого львівського до його м.пана Виського з табору під Свядцем 1 вересня тисяча 648". Переклад з польської.

№17

10 вересня 1648р. - Польський табір під Чолганським Каменем

Лист саноцького підчасшого Дзержка до князя Кирила.

З трактатів вже нічого вийшло. Хмельницький ніяк не міг прихилити до них чернь. Генеральний табір став вчора за Чолганським Каменем, у котрому не хотів стояти пан руський воєвода, а з ним і (воєводи) київський, брацлавський, староста брацлавський і деякі повітові хоругви, а саме люблінські, брацлавські. Сьогодні до них йде пан ломжинський староста. Всього нашого війська прибуло з нами 24 тисячі. Пан Косель, не сходячи з цього місця, де був для трактатів став, стоїть перед нами у півтора милях. Ми вже завтра вирушаємо, будучи від них у п'яти милях. Не можуть

княжат привести до згоди, а це через пана Лаща, котрого князь Домінік не хоче покинути. Треба боятися небезпеки, якщо ці пани не погодяться. Важко з борошном, коли ми йдемо нині, бо козаки повибирали його, засягаючи (сюди) перед нами. Сьогодні теж мають рушити до нас козаки. Вони мають свого кінного війська 80 тисяч, а піхоти - сто. Й так супербе кажуть, що всіх ляхів й до обіду переможемо (?), а їх (ляхів) не потішить цього разу Господь Бог. Татар мають перед собою тепер дві тисячі, а сподіваються на 40 тисяч. Богуславські козаки пограбували Олику й Луцьк, для (?) Хмельницького маючи велику здобич. Вони поставили гарнізони у Острозі. Кілька тисяч наших людей ходило (проти них), але не могли їх добути, бо закрилося два полки, а інших міст не обсаджували гарнізонами.

Адам Дзержек, рукою власною.

Воеводський держархів у Кракові. - Зібрання Русецьких. - №31. - Копія. Тексту передуде заголовок: "З табору у Чолганського Каменя від його м.пана Держака. саноцького підчашого, до й.м.кн.Крила. Переклад з польської.

№18

14 вересня 1648р.

З реляції ксьондза Цеклинського про взяття козаками міст Острога, Луцька, Олики, Клевани та інших населених пунктів на Волині і про пропозицію І.Вишневецького зібрати посполите рушення для придушення повстання в Україні.

Отже, згідно повідомлення й.м.кс. архієпископа зараз він, (воєвода руський), стримує військо від виступу проти козаків, хоч останні до цього часу зайняли вже спочатку Остріг, а потім Луцьк, Олику, Клевань та інші містечки на Волині, безжалісно знищили (шляхту) і опоганили святині.

ДОВ. - 43. - С.116.

№19

23 вересня 1648р. - Тернопіль

Лист шляхтича Вільгославського до львівського підкоморія.

У минулу суботу була сутичка з цим гультайством під Пилявцями, у котрій щонайменше 10 тисяч (полягло) на місці, крім тих, що потопилися у річці, над котрою вони стоять. Пан Хміль і старшина замкнулися у тамошнім пилявецькому замку, а всю чернь (він) поставив на чоло проти нашого війська, давши їм двох полковників, Ганджу та шляхтича Закревського, котрі обидва й загинули у тій битві. Вже цього дня був би кінець війні, коли б пп.

гетьмани наказали вступити в бій всьому війську, але ледве три або чотири тисячі князя його м. Вишневецького й пана хорунжого коронного (стало) проти такого великого хлопського натовпу. Все ж думаю, що це вчинили їм мм. не без великих підстав, не наказавши битися всьому війську. Представляють, що нібито та-кож мала статися велика іннідія між панами. Всі шляхи перекрили цьому гультайству, що воно нізвідки не зможе діставати борошна. Вже чернь присилала просити про милосердя, обіцяючи видати Хмельницького і всю старшину. Цієї ж ночі з суботи на неділю наші покинули потужні шанці під тим замочком й облягли кілько-ма тисячами німецької та польської піхоти при підтримці кількох десятків гармат, так що цей замочок мав бути розгромлений од-ним ударом. У неділю рано була рада відносно подальших (на-ших) дій, однак думаю, що вчора мала бути остання й щаслива битва, що дай, Господи Боже.

Цей же слуга приніс універсал від князя його м. до того війська, котре ще йде сюди, аби тут в цих краях ставали табором під Са-тановим з його м. паном Сенявським. Його м.пан Мінор затри-мався під Чоківцями (?) й місцева хоругва й м.пана старости го-родецького, думаю, що вчинить це ж, а їм я при цьому універсалі це ж пораджу. Теревовельський повіт теж стає на Могильницьких полях. Надія в милості Божій, що дасть Господь Бог сидіти у своїх домах, а в.м.м.п. тільки в Млинівцях мати сторожу, бо й сьогодні вночі сподіваюся отримати відомість.

Держархів у Кракові - Зібрання Русецьких. - №41. - Арк.73. - Копія. Текстові передуде заголовки, зроблені копійстом: "З Тернополя, від його м.пана Вільгославського до його м.пана львівського підкоморія 23 вересня тисяча 648". Переклад з польської.

№20

Під час міжкоролів'я 1648р. -

Кінець Пилявської або Плюгавецької битви

Уривок з Віршованої хроніки анонічного автора, подільського шляхтича, складеної на початку 80-х рр. XVII ст.

Трапилося під час цих війн, що (один) вельможний пан був дуже хворим на ноги, бо потерпав на подагру як ніхто інший.

А тут козаки несподівано вдарили на Волинь

Поблизу Острога, на людей князя Острозького.

Вони пройшлися й прочесали (все) аж до цього будинку,

Де була резиденція значного каштеляна.

Коли через прихід козаків сталася велика тривога,

А не було як боронитися, тільки шукати захисту у Бога.

Довелося втікати у гниле болото та в бір, що був поблизу.
Не тільки двірські, але й пані й панни у цей час гарячий,
Якомога швидше кинулися, куди хто міг тікати якнайшвидше:
Слуга, молодик, хлопець, гайдук, кухар, всі туди ж.
А пан (хворий) крутиться на кріслі, бо жодний не спішить його
нести,
А він не може допроситися, докликатися своїх пахолків.
А тут бачить, що вже поблизу нього стає гаряче, він відчуває
спрагу,
А до того йде, що йому прийдеться, як він думає, пити з кривавої
фляги.
Бог і страх дали знати, йому таку силу, що дрижачі, слабі ноги
його,
Перескочивши високі та не одні пороги,
Там же болото топтали і не одного зайця всполошили з-під корча,
А він біг, сарною учинившись, а його щитом були дуб і сосна.
Якщо Стадницький вимагав від одного заплати,
Коли казав робити тачками, бо апетит йому обернув у грати(?),
То й цей (пан) хитро й добре заплатив цьому ворогові,
Що повернув тоді ногам здоров'я й хижість.
І потім він був здоровим і заборонив себе носити (на носилках),
А про це чудо Боже наказав приписати Марії...

*Бібліотека Польської Академії наук у Кракові. - Відділ рукописів. - №1275. - Арк.7
зв. Переклад з польської.*

№21

25 січня 1650р.

*Скарга п.Лукаша Ольшанського про грабіж його майна у
клеванському замку і в селах Новому Ставі і Новосілках
спочатку звягільським полковником Тишиком з бунтівним
натовпом та показаними клеванськими міщанами, а потім
татарами.*

Року тысяча шестсот петдесятого, месеца яньваря двадцет пято-
го дня.

На вряде кгрдскомь, въ замьку его кор.мл.луцьком, передо мною,
Яном з Великого Зялова Зяловским, наместником замьку и бурк-
грабьства луцького, становьшы обличьне, шляхетный Юзефь Сви-
дерский, слуга уроженого его милости пана Лукаша Олшаньско-
го з Олшаницы, именем тогож пана своего обьтяжьливие скаржил
и манифестовалсе в такой справе, иж року прошлого, тысяча
шестсот чотырдесять осмого, за незносные грехи нашиє з допусь-
ченя Божого, кум ребелию козаки Запорозькие с татарами, впрод

коньюрацию учинившы, также зъ гультайствомъ розньнымъ и хлопками свовольными злучившыися, безъ респекту поднесли, впрод войско квартяное зрадливе знесли, гетьмановъ до везеня побрали, а отчъзну милую ажъ по самую Высылу зовьсюль нелютостиве пусьтошили, костелы еть сакра профановали, капльановъ, законьниковъ и католиковъ тыраньско мордовали, в оньчасъ, коли тому пожарови воеводство наше Волыньское забежати хотело, лявдо привато посполитое рушене, яко напрудышое быть бымогыло, ухвалили и подь Луцькомъ згромаженье назьначили были, тамъ, кгда и урожоньй его мил. пань Лукашь Ольшаньский, пань манифестантись, яко филиусъ, обедиеньцие не хотечи деессе воеводству своему, скоро только завьзяль ведомости о томъ лявдუმъ и посполитымъ згромаженью, зараз яко напрудышей ку Луцкови до братьи поспешиль ее, всю свою субьстанцию в звычайномъ спряте, одны речи в склепе мурованомъ, также въ склепахъ и коморахъ, третые засъ въ замочьку жуковскомъ, где при державе своей мешькаль, въ склепе и розньныхъ коморахъ позамикавьшы зоставил; по одьяханью з дому пана протестантьись, другого дня, некийсь Тышикъ, пулковьникъ звягельский, з гультайствомъ до места Клевана добровольне впушьчоньй, спраты вшелякие рабоваль, однакъ большей не браль только пинези, золото, сребро и стрельбу, иньшие речи тамже, где были вцале зоставуючы. Которое-то гультайство, скоро до Олыки одверьнуло, доперожь самыя месчане клеваньские, з воротьнымъ и строжами замьковыми спольне се з собою намовивышы, в склепахъ замьку клеваньского вси спраты вырабовали в себе побрали, а потомъ, дома шляхецькие и католицькие вылупивышы, плондровали и безъ милосердя, тые слова што разъ з натрасаня мовечы: "нехай и наметька лядьская не будеть", шкодыли...*

Аже и року близько прошьлого, тысеча шестсот чотырдесять девятого, подчасъ инькурсии тое нешьчасное орды в край нашы, кгда обозъ нашъ зъ его кор.мл. под Зборовомъ зоставал, держава пана протестантьис, так Новый Став, яко Новосюлки, кгда се подданые в замочьку жуковскоимъ боронили и килка татаровъ при штурме забили, презъ огонь фуньдыгус знесли... И того всего протестансь иньфоро фори хотечы доходити, урядови нинешньему донесль, просячы, абы то записано было - што отрымал.

Архив ЮЗР. - т.IV. - ч.3. - CLXVI. - С394-396.

* Тут пропуцений перелік та оцінка пограбованого майна.

№22

14 жовтня 1648р.

З листа М.Киселя брацлавському воєводі А.Киселю з повідомленням про паніку серед шляхти в Любліні у зв'язку з наступом українських військ під керівництвом Б.Хмельницького.

...Полк якогось Кудри, в якому двадцять з чимось тисяч, видвинувся повз Кременець і Збараж на Берестечко, на Горичев, зайняв усі ці міста, (потім) сам повернув прямо до Сокаля, а свої загони направив - одні до Володимира, другі - на ліву сторону. Він мав при собі легку кінноту, частково татарську, і - як раз вчора, у вівторок, минув тиждень - сам рушив на Сокаль, а люди його полку зайняли Володимир.

ДОВ. - №61. - С.169.

№23

Фрагменти з мемуарів литовського канцлера А.С.Радзивила.

18 лютого 1649р.

Вони (три регіментаря) були на сторожі Речі Посполитої. Ланцкоронський на Поділлі, Фірлей - на Волині, вчинивши резиденцію у мене в Олиці. Це я без сумніву прийняв би без неохоти, але він, не повідомивши мене, зібрав там масу військ і, ніби то були королівські володіння, видавав звітти владні універсали...

Місяць березень.

...Незважаючи на перемир'я між нашими й козаками, одні з другими кілька разів билися і завжди щасливо для нашої сторони. У Заславі почалося від бійки хлоп'ят, потім дійшла справа до зброї. Наші взяли гору й вигнали їх з цілого міста, бо перед тим у частині міста, на другому боці ріки Горинь, були їхні осадники...

26 травня...

На нашій Русі появилися певні знаки гідні занотування, як от у місті Барі серед білого дня вийшли з костьола в процесії люди, убрані в білі шати й виразно сказали: «Помстися, наш Боже, за нашу кров!» А у Дубно, на Волині, три хрести, котрі перед цим стояли обернені передом на схід, до козаків, без порушення фундаменту обернулися на захід, від козаків...

Місяць червень...

Белзький (каштелян) заклав табір під Заславом у доброму місці щодо провіанту й положення; там було зібрано 6000 жовнірів. У перших днях (місяця) донесли, що коло міста Сульшинці з'явилися козаки. Каштелян послав Суходольського з 500 людьми. Той

зустрів 100 козаків і коли наздогнав їх, напав на загін у 20000. Ці, злегковаживши наших, напали на них. Наші так мужньо трималися, що зіпхнули їх до табору, а отримавши допомогу в 1300 жовнірів, добували й табору, а тих, хто тікав до Сульшинець, діставали вогнем, тому, як донесла реляція, було їх забито до 15 000. Через кілька днів кам'янецький каштелян вибив козаків з Костянтинова. Коли він прибув до Острополя, то довідався, що є там кілька тисяч козаків. Він послав до них пару послів, вмовляючи, щоб не боронилися. Але козаки всупереч правам нації знищили їх мечем. Тоді каштелян, впавши на землю, благав небо, щоб воно хотіло помститися за такий злочин, а наступивши одночасно з трьох боків на це місто, взяв його раптовим штурмом, вбивши 12000, а решта укрилася під захист замку. Там каштелян, перехопивши опівночі випад, завдав поразки решті і, взявши від них присягу, віддалився.

Тим чином у Звягілі, місті віленської воєводички, була та банда, яка пограбувала і мою Олику. Проти неї рушили князь Корецький і Пшиемський, підпаливши місто, розпорошили їх. І коли б зрадливі люди не зірвали мосту, ніхто б вважай не втік...

24 червня. 24-го, в день св.Яна, король, повісивши у святині св.Яна хоругви, які недавно привезли по поразці козаків, вирушив з Варшави до Праги (лівобічна частина Варшави - упоряд.)...

11 липня. Наші ремінтарі заклали табір під Збаражем...

20 серпня... Коли вже настав мир між нами й татарами, пограбували вони однак частину Русі й Волинь, де й моя Олика витримала напад, завданий одночасно з двох боків козаками й татарами з різних місць. Завдяки Богу вони були відбиті, а деякі наклали головою. Інше моє місто, Крупа, витримало кількадекільні штурм, потім було обдурено козацькою присягою і багатьох (міщан) було вбито й забрано в неволю; загинуло (там) до кількох тисяч. Зазнав я шкоди у своїх добрах, бо хлопи, вірячи у присягу козаків, не хотіли тікати до міста й замку: отак були вбиті старі, а молодь та багато жінок було забрано у неволю. Це ж сталося й іншим, а вогонь знищив чимало міст, як от: Остріг, Заслав, Полонне, Колки, Деражня, Тучин, Тайкури. Гідний плачу є стан Волині.

№24

6 березня 1649р.

Скарга кременецького підстарости Олександра Білецького та його дружини про розорення їх села Полонного і грабунок майна луцьким сільським війтом Федором Липкою з

Року тисеча шестсот чотырдесят девытого, месеца марца шосто-го дня.

На вряде кгородском, в замьку его кор.мл.луцком, передо мною, Гелиашом Малюшицькимь, буркграбимь луцькимь, становшы очевисто, шляхетный пань Стефань Кгроньцкий, слуга урожоньх их мл.пана Александра Белецького, подстаростего кременецкого, и панее Гелжбеты Лосятынського Белецькое, малжоньков, именем тыхже пановь своихь, напративько славетьному Теодорови Липце, леньтвойтови и месчанинови места его кор.мл. Луцька, а пультковникови подчась ребеллии козацькое будучому и нижей описаное збродни авторови, свидчылсе и соленьнитерь протестоваль о то, иж кгды стань шляхецький и обывателе воеводства Вольньского, поблизу Луцька мешкаючы, ратуючы здоровья своего передь козацтвомь, достатки и вшелякие зборы в дворахь и маетностях своихь позоставовавышы, утечькою поухожали, помененый Федор Липка, под небытность шляхты, року недавно прошлого, тысеча шестсот чотырдесять осмого, месеца октября двадцать девятого дня, выправивышы собе прашпортъ у Гуляницького, квитьки залоги места Луцка, а прибравшы до себе козацтва и гультайства, по маетностях и дворахь шляхецьких, есче не попаленьхь, еждячы в надию козацькую, маетьности и вси збераня шляхецькие браль, плондроваль, пустошыл, пасеки вылуповаль; року, месяца и дня вышь менованого, до маетьности их мл.панов Белецких мальжонковь, пановь протестантис села Полонное и приселковь, до него належачых, не маючы до нее жадного претексьту и права, в немалой купе гультайства, почавышы од дня двадцать девятого октября, аж до дня осмого декабра, в селе Полонной мешкаючы, збожа розные з гумна пановь протестантис повымолочаль, ставь полоньский зловил, наветь самые варуныки повывловяль; другий за Баевомь перекопал и рыбы такьже вси выловиль, козакамь и всему посполству, в Луцку будучому, продаваль; а не досыть на томь маючы, же самь зловиль, надто повинным своимь з места Луцька и постороннымь людемь ловить, яко пань тое маетьности, позволяль; быдла дворного, коровь двадцать, телять двадцать, воловь шестнадцать, яловнику чотырдесять чотыри, свиней чотырдесять великихь бутенскихь, вепров шестнадцат посполитыхь, свиней осмдесять побрал и за безценокь попродаваль; зь млыновь полоньскихь вымер вшелякого збожа през недел дванадцат выбераль; пасеку в гаю Баевьскимь, пневь деветьдесять и чотыри, выпустошилъ и их на голову выбилъ; хлоповь на козац-

тво побунтоваль и послушенство их на себе обернул; двор Полоньский и буду на гробли зь своим гултайством спалиль и в попель обернул; маетность спустошыль и пожитькии вшелякие, и вси звышь менованое маетьности прыходячыє, водлугь подоба-ня своего по вьвесь час мешканя того-то залогы, яко хотечи, прив-ласчаль и выбираль, а до Луцька, до дому своего, не поеднокроть меды, рыбы, такь збожа, яко и вьшыменованый добытокь, в дво-ре позосталый, запроважаль и, кому хотель, дароваль, а другие продаваль, презь што в вины, в праву посполитомь на квалтов-ники, лупежце и наездце домовь шляхецких описаные, попаль. О штосе и повторе именем панов своихь противько вьшыпоменено-му Липце осведчывышы и zostавивышы их мл. салву до учынення шыршое протестацыи и мелиорацию тое теперешнее, была бы того потреба, оферуючы ихь мл. о то все з ним в суде належномь правьне чынити, просечы абы тая протестацыя была прынята и до книгь записана - што отрымаль.

Архив ЮЗР. - т. IV. - ч. 3. - XXXIII. - С. 72-73.

№25

27 березня 1649р.

Скарга п. Олександра Жабокрицького та його дружини про грабіж хліба, одєжі та різних речей в м. Клевані, на Руденському хуторі і Диковському гумні клеванськими міщанами і селянами сіл: Дерев'яного, Голишова, Колдирова, Застав'я, Смаржова, що належать волинському каштеляну князю Миколі Чарторийському та його дружині, і новоставськими селянами клеванських прелатів.

Року тысеча шестсот чотырдесят девятого, месяца марца двад-цат сегого дня.

На вряде кгородскомь, в замку его кор. мл. луцьком, передо мьною, Гелиашом Малюшицким, буркграбим луцьким, становьшы оче-висто, урожоный его милост пань Александерь Жабокрыцький своимь и урожоное ее милости панее Теренции Александровое Жабокрыцькое, малжонки своеє, именемь противько бурмистром, месчаномь и всему посполству, в месте Клеваню мешкаючым, такьже таєж бояром, гайдукомь, подданымь яснесоветоных кне-жати его милости Миколая на Клеваню Чарторыского, каштеля-на вольньского, и кнежныи ее милости Изабелли с Корца Чарто-рыское, каштеляное вольньское, мальжонковь, в селе Деревя-нымь, в селе Гольшове, вь селе Кольдырове, в селе Заставю, в селе Смаркове мешкаючымь и будучымь, и подданымь его мило-сти ксеньжы пралатовь клеваньских, новоставским, которыхь всих

имена и прозвиска в шыршой протестацыи, любо процессе правьномь, но взятю с оных ведомости, достатечьне менованые будуть, сведчыльсе и протестоваль о то, их помененые месчане клеваньские и подддание з менованых сель, в року недавно прошломь, тысяча шестсоть чотырдесять осьмомь, въ месяцу сеньтебру и октобру, подчас ребеллии козацькое, за едностайною радою и намовою, межи собою учыненою, з фолварку руденьского и гумьна Диковьского, в посессии их милости протестующых, з кождое копы вымолочено по пультмаци меры ольщькой, каждая з них по золотых тры; сена стыртъ одинадцать, в кождой стырте по позовь сту, а каждый возъ по золотых пултора; скрынъ дванадцатть; шкатуль окованых чотыри, скрынок мнейших пят, до замьку клеваньского з розными речами, то есть, охеньдожствомъ рознымь, музскимъ и белоголовьскимъ, циною, полотнами, книгами церьковными и инышыми розными, которие в позве достаточьне будуть выписаные и именованые, звезеные зь склепу клеваньского и з двору руденьского; прядива и коноплий чесаных и нечесаных на золотых трыста, а волны рунь пятьдесятъ за золотыхъ десять; пряжи юж основаное, аки и в кулбках, на золотых сто позабирали и, межи себе поделившы, на пожиток свой обернули. През который таковой свой неслушьный поступокъ, право посполитое зневажывшы, въ вины и немь описаные на таковых попали и на особы свои завзяли. О што все з ними их милости протестующие, такъ яко с права будеть належало, правьне чынити оферовавшысе, а зоставившы однак собе и ей милости паней мальжонце своеи вольное учыненье инышое шыршое протестацыи и тое теперешнее мелиорацию, гелибы того была потреба, а теперь о прынятье тое таковое протестацыи до актъ нинешьних просил - што отрымаль.

Архив ЮЗР. - т.IV. - ч.3. - XLVI. - С.106-107.

№26

10 квітня 1649р.

Скарга п.Євстафія Пясецького про грабіж його майна у дворі в м.Дубно покозаченими волицькими селянами ігумена Хрестовоздвиженського монастиря о.Жуковського, який відмовився задовольнити скаржника.

Року тисеча шестсот чотырдесят девятого, месеца априля десятого дня.

На вряде кгородском, в замку его кор.милости луцком, передо мною, Гелияшом Малпошьцким, буркграбим луцким, становшы очевисто, урожоный его мил. пань Остафиянь Пясецкий напруго працовитым поддданым всим зь села Волицы, до монастиря

Светоґо Крижа, державы его милости отца Жуковського, игумена тогожь менованого монашьтира Светоґо Крижа належачим, которих имена и прозьвиська в теперешней протестацѣи за выражонные теперешный протестансь мети хочет, такьже и самому его милости отьцу Жуковському, сведчыл и протестовалсе в тот нижей описаный способь, иж што року прошлого, тысеца шестсоть чотирдесять осьмого, подчас реbellии козацкое, кгда претестансь, звежьшыє з речами некоторыми до места Дубна до двору своего, самь, немогучы тамь доседаты, ни чоґо не могучы выхватыти, до Полской ехаль; теды помененные подданыє, сами показачившыє, припадьшы до Дубна, на двор менованый протестантьис напали и речы вси, до двору перед козаками звезеные*, и иньших не мало речей, тамь ве дворе будучых, побравшы, на пожьтокь свой пооборочали; с которых подданных протестансь, повернувшыє назадь до дому с Полское, его милост отца Жуковського презь возного и шляхту реквиrowал с справедливосьты. Который жадным способом ани справедливосьты учынити с подданных не хотель, ани тежь поворочати леггумин и речей выджей менованых, которие, дасть Пан Бог, часу права позвами окждая реч зособьна спецификоватие будеть; поневажь реестра презь тыхьже хлоповь, в скринях позосталые, зь речами розными побраные и снать пошарпаные, яко выджей поменило, позвами все спецификовати декляровавшы, соленьем протестационемь, так на подданных, яко и на самого отца Жуковського, игумена Поднесенья Крижа Светоґо монашьтира, поневажь администраре юстыциам с тых подданных не хотел, итерум атькве итерумь протестовавшысе, инь форо фори правне чьнити оферовал се, сальвамь мелиорационем тое протестацѣи себе протестансь, инь того есть инь минима парте зоставившы, тепер о принятьє тое протестацѣи просил - што на афектацѣю свою отрымаль.

Архив ЮЗР. - т. IV. - ч. 3. - Л II. - С 113-114.

№27

2 (12) грудня 1648р. - Остроґ

Универсал з повідомленням про мир і попередженням, щоб шляхта не пригноблювала селян та не чинила утисків православній вірі.

Богдан Хмельницький, гетьман, з його королівської м-ті Військом Запорізьким.

Всім взагалі і кожному зокрема, кому про це належить знати,

* Тут пропущений перелік та оцінка пограбованого майна.

покірно віддавши рицарські послуги на ласку в.м., на наших милостивих панів, доводимо до відома, що нас зустрів у дорозі посол його королівської м-ті його м-ть п.Гіжовський з листом його королівської м-ті, королевича Яна Казимира, якого Господь Бог всемогутній зволив поблагословити на панування. У цьому листі він пише, щоб ми, припинивши цю непотрібну війну і пролиття християнської крові, знову повернулися на свої землі, і залишає нас у мирі та при давніх вольностях. Цим універсалом ми повідомляємо про це в.м. панів і бажаємо, щоб в.м-ті також не йшли проти волі і наказу його королівської м-ті і не мали ніякої злости ні до своїх підданих, ні до руської релігії, а, навпаки, зберегли до нас свою ласку і залишили нас у спокої, щоб уже більше не тішився ворог. І не дай господи, щоб до нас дійшла звістка про те, що хтось впертий і злобливий знову почав проливати християнську кров і вбивати бідних людей, чим порушив би спокій і мир, встановлений його королівською м-тю, і, напевно, привів би до ще більшого знищення Речі Посполитої, бо ми цього не бажаємо. Цей універсал, прочитавши у Львові, просимо відіслати до Кам'янець-Подільського, де, ми чули, зібралось також чимало шляхти, до якої вдруге віддаємося з найпокірнішими своїми послугами.

Даний з Острога, дня 12 грудня 1648р.

Їх м-тей, милостивих панів у всьому покірний слуга Богдан Хмельницький, гетьман його королівської м-ті Війська Запорізького, власною рукою.

Історія України в документах і матеріалах. - т.III. - №119. - С.145-146, або ж ДБХ. - №36. - С.85-87.

№28

14 (24) лютого 1649р. - Переяслав

Витяг з угоди Б.Хмельницького з польськими комісарами.

3. Тому що комісія тепер не може бути успішно укладена, має бути збережений мир з коронними військами і військами Великого Литовського князівства, які не повинні вступати з жодного боку в Київське воєводство по ріки Горинь і Прип'ять... Військо Запорізьке також повинно залишатися на своїх позиціях...

5. А щоб не дійшло до безладдя, поки військо впорядковується, їх м-ті пп. обивателі, помішки і державці не повинні з'їжджатися до своїх домів через ці позначені місця, а мусять затриматися до зелених свят. А ті, хто їх -мті, які в цей час уже проживають у своїх домах між Горинню і Случчю, не повинні далі просуватися...

Богдан Хмельницький з й.к.м. Військом Запорізьким.

№29

30 березня 1649р.

Заява від імені великого литовського канцлера Альбрехта Радзивіла в тому, що протизаконно встановленого на сеймику для посполитого рушення з кожних 30-ти димів кінних жовнів він поставити швидко не зможе з причини розорення Олицької волості, яка йому належала, козаками й татарами.

Року тысяча шестсот чотырдесят девятого, месеца марца трыдцатого дня.

На вряде кгородскомь, в замку его кор.мл.луцкомь, передо мною, Гелияшом Малюшицкимь, буркграбим луцкимь, персоналитер становышы, урожоный пань Икгнаций Проневичь, слуга ясне освещоного княжа его милости Олбрыхта Станислава Радзивила, канцлера великого князства Литовьского, Пиньского, Каневьского, Тухонского е с. старосты, именовемь тогожь кнежати его милости пана своего, сведчель се и протестоваль: скоро взявшы ведомост о лявдуь, постановленнымь в року тисеча шестсот чотырдесят девятомь, месеца марца семьнадцетого дня, през их милост пановь обывателовь воеводства Вольньского ухваленого, меновите противько тому пуньктови, же их милост неслушьне и неправьне, такь в прудкомь часе, противько праву посполитому, в дымовь трыдцати коня на посполитое рушене ухвалили; постерегаючы теды протесьтансь целости пана своего кнежати его милости, абы през то в жадньные пены не попаль, кгдаж люду такь прудько затягнути не можеть, и абы то импостерумь пана протестантисничого не шкодило, противько которому пуньктови итерумь атькве итерумь сведчит и протестует се, заносечы прыгомь манифестацию о спустошенее сел и волости Олицькое през козаковь и татаровь, которые часу права реестраими спецификованые и оказаные будуть. Што подывшы просил, абы то было прынято и до книг записано - што отрымаль.

Архів ЮЗР. - т.IV. - ч.3. - XLVIII. - С.109.

№30

10 квітня 1649р.

Скарга п.Бенедикта Островського про грабіж його майна, розорення села Городище і вирубку лісу показаченими ровенськими міщанами та колоденськими, житинськими,

Року тисеча шестсоть чотырдесять девятого, месяца априля десятого дня.

На вряде кгородском, в замку его кор. милости луцком, передо мною, Гелияшом Малюшыцким, буркграбим луцьким, становшы очевисто, урожоный пань Бенедекть Островский, жалосне сведчальсе на подданных дедичных вельможного его милости пана Янъ Замойского, старосты калусьского, месчань роденских, которие подчась иньтерекгни, в самыя навалности небеспеченьствь прошлых козацьких и покганьских иньфестации, наехавшы модо гостили, виоленьтер покозачывшы, межы которыми преднейший хоружий гайдукъ и Гунька Калениченье, лесьничие месчане роденьские, такъже при них месчань роденских зуповняная улица, Омельянская названая, шесъдесять человека, верхами и пешо, на маетьность Городисче, двор его милости пана Даниеля Еловицького, подкоморого кременецкого, кгда ани урядникъ, ани жарень дозорца оседитис не могль, тамъ же пусчаючы страх подданным, которие, здоровья своего охраняючы, зъ села, з жонами и детьми, до лесов и гаевъ ухидити мусели, двор запалили, в которомъ избь три, комор шесъ, сеней, пекарню, особно комор две на подрубе, для схованя речы збудованье, стайню, псарню, возовню спалилли и въ попел обернули; стада пятьдесять; жеребцовъ доросльхь осмь, молодых тридцат шесъ, одно при другим рахуючы по золотых чотырдесять: масла фасок осмь по золотыхь осми; сыра копь шесъ по золотых шести; горелки-аквавиты сто кварть, простое куфь чотыри, кварть два тысячы шестсоть по грошей чотыри; аквавита по грошей десяти; а на вози, которыхъ было подостатьку, овьса копь двьсте шесъдесят, копа давала пультора чверти, а чверть продавано по пультора золотого; и розьными часами приезджаючы, сена стырть две, одьна сажни дванадцать въздовжь, другую сажни десят въздовжь, забрали, сажень по золотих осмнадцать. А другую купу Грицько и Матфий Бузовсчицы с тогожь мьста Ровного, с помощниками своими, тамъ же в Городисчу в протестуючогоя овьса деветдесять копь и пять забрали и до Ровного запроводили; быдла семьдесять рогатого великого, по золотих дванадцати кошьтуючы, свиней шесъдесят бутанских, по золотых осми кошьтуючы; а у подданных городиських, што кольвек в домах застали: коней осмнадцать, по золотых тридцати одно з другим рахуючы, домовых сирятов, одежи, хусть, кошуль, мукь, польтей, садел; скрини поодбиявшы, изь земли выкопуючы, сермягъ, козюхов, плахоть, полотень побрала и до Ровного запроводили; кото-

рих речей и шкодь учинили на золотых шестьсот.

Къ тому вси месьчане ровеньские, такъже село Колоденька его милости пана старосты калуського, дедичные, а въ держенью его милости пана Миколая Богдашевскаго, якимколвекъ правомъ державы, будучие, по двусту, веньцей мний, през три мисеци октября, новембра и декабра уставичьне до гаевъ, запустовъ городских кгвальтовъне наездзаючы, дерева соснового, дубового, березового на будованье избы, синей, комори, столды, стайни згодного, на чотырдесять тысячей и далей вырубали, вывезли и на пожиток свой обернули.

Тых же часов и мисецей менованых подданные и громада села Жыгына дедичные тогожь его милости пана старосъты калуського, а державы якимъ колвек правомъ его милости пана Яна Шпота, по килкудесять возов в гае городиськие ездъжачы, дерева на семь тысячей, а кроковь, сухихъ дров и иныхъ з гаевъ деревней на осмь тысячей возъ вырубали.

Тыхже часов и мисецей менованых поддание и громада села Бармакъ тогож его милости пана старосты калуського дедичные, а державы его милости пана Павьла Русиновича, такогожъ дерева на две тысячей, а иньшое деревъни на чотыри тысячей возовъ, наезджаючы гаи городиские, вырубали.

Тых же часов и мисецей чсело и кгромада Илинки тогожь его милости пана старосты калуського дедичные, а панов Колодинских яким колвекъ правомъ держачых, на тыеж гае городиские наезджаючы, дерева такогожъ на чотыри тысяччи и иньшое деревъни на пять тысячей возов кгвальтовне вырубали и до села менованого одвезли.

Што подавышы, менованый пань Осътровский просил, абы до книгъ принято и записано было - што отрымаль.

Архив ЮЗР. - т.IV. - ч.3. - LIV. - С.116-118.

№31

13 квітня 1649р.

Скарга від імені кременецького підкоморія Єловицького про те, що острозькі селяни, що показались при початках заворушень, здійснили неодноразові наїзди на села Плоску, Стадники і Оженин і пограбували все майно.

Року тысяча шестсотъ чотырдесять девятого, месеца априля тринадцатого дня.

На уряде гродскомъ, въ замку его кор.милости володимерскомъ, передо мною, Грегоремъ Ласко-Черчицкимъ, наместником под-

староства володимерского и книгами нинешними гродскими старостинскими, жалосне осведчилъ се шляхетный пан Базилий Яцкевичъ Низевскій на мьсчань острозскихъ, тудежь подданныхъ хоровскихъ, меновите Павла Олесника, Грицка Хвилченя, Лихопата Зеленченя, Оныска Флисеня, Романа Воробья, Копатвеняць двоухъ, Бзинкого зятя, Мыска и Яцка Ляхновыхъ, Селяна Кабана Шилена меншого, Харка Трояна, Петра Валтву, Харка Цикулика, Лучку Говбара, Максима Лапу, Ярмаченя, Схизникъ Зинковъ сынъ, Скрипка Лучникъ, Савка Мысеня, Терешеня, Пархвонь атаманъ, Иванъ Мыченя, Опанась Сахнокусць, Свешко, Хведко съ атаманомъ былъ, Иванъ и Мартинъ Дуденята, Любко коноваль, принципаловъ, подданныхъ ясне освещеного княжати его милости Владислава Доминика на Острогу и Заславлю, граби на Тарнове, воеводы сендомирского, луцкого е с. старосты, о то, ижь они подь часъ интеррегнумъ, въ тые козацкіе и поганскіе завирухи и наѣзды, покозачившисе, прибравши людей осмдесять зь тыхъ же добрь, розными часы по килькудесять человека на маетность Плоскую и Стадники, Оженинь наезжаючи, великие збытки, кривды, шкоды, такъ его милости пану Еловицкому, подкормому кременецкому, чинили: въ Плоской, въ замку, въ каменицы, въ скриняхъ речей немало, меновите sprawy и антиквитатесь, диспозиція и розные процесса, листы граничные, декрета судовные, такъ сеймовые, задворные и трибунальскіе плошенскіе, мирогоскіе, оженинскіе, пильявскіе, рекогниції и некоторые оригиналы порубали, подерли, повируцали, скриню порубавши; полотна, прежь и розные хусты, белы, постели и розмаитого спряту домового на золотыхъ осьмсотъ, масла фасокъ тридцать по золотыхъ семи, сыра копъ двадцеть по золотыхъ шести, лососиовъ сухихъ чотыре, золотыхъ двадцеть коштуючіе, штоквишовъ двести золотыхъ пятьдесятъ коштуючихъ, есетровъ шесть по золотыхъ шести, флондерь платачовъ на золотыхъ петдесят, цыны, миды на золотыхъ триста, льнов чесаныхъ на золотыхъ пултараста, волны рунъ чотыреста по грошей двадцети, ярое двести пятьдесятъ по грошей шести, меду присного полу-белцовъ семь по золотыхъ шестдесятъ, шкла беенцкого и кришталового на золотыхъ двести, фляшь шклянныхъ и иншого начиня на золотыхъ двести, окна, печи, краты на золотыхъ триста; въ возовни рыдвань новый, рыдвань старый, каретка на пару коней, возокъ скарбный на пару окованые побыли, зелиза пообдирали, шестсотъ золотыхъ коштуючіе; пасеки пневь осмдесять на голову выбили, а въ Стадникахъ псчоль шестдесятъ, въ Оженинь псчоль пневь сто тридцать на голову выбили, кождый пень коштоваль по золо-

тыхъ шести; быдла рогатого въ Плоской шестдесятъ, въ Стадни-
кахъ чотырдесятъ, а въ Оженинь тридцать побрали, кождое, одно
при другимъ рахуючи, по золотыхъ дванадцеть, а до Острога,
также и Хорова, запровадили, свиней бутенскихъ шестдесятъ, по
золотыхъ осми коштуючих; и то все до Острога, яко и до Хорова,
запровадили и межи себе розобрали; а подданымъ коней сто трид-
цать по золотыхъ тридцети, быдель осмдесятъ по золотыхъ два-
надцеть, овецъ двисти по золотыхъ два, збожь розныхъ на чотыры-
ста золотыхъ, фантовъ, суконь и розного домовства на золотыхъ
осмсотъ побрали, некоторыхъ мучили, псчоль пневь двадцеть осмь
на голову выбили по золотыхъ шести - и то все, яко се поменило,
до Острога и Хорова запровадили и на пожитокъ свой обернули;
о которые гвалтовные наезды, шкоды и спустошеня осведчивши,
оферуеть се ото правне чинити, просечи, абы тая протестация
принята и записана была, - што отрималь.

Архив ЮЗР. - т.IV. - ч.3. - LVII. - С.122-124.

№32

26 квітня 1649р.

Скарга володимирського старости Даниїла Стемпковського про розорення козаками в 1648р. м.Володимира, про загибель всіх євреїв та багатьох міщан і про неможливість завдяки цьому зібрати з володимирського староства звичайні доходи для сплати кварти в казну.

Року тисеча шестсот чотырдесят девятого, месеца априля двад-
цат шостого дня.

На вьяре кгородском, в замку его кор.милости володимерском,
передо мною, Андреем Абрамовичом Бурчаком, намѣстником под-
староства володимерского, и книгами нинешними кгородскими стар-
ростиньскими, становышы очевисто, урожоньй пан Аньдрей Ис-
крицький именем вельможного его милост пана Даниеля на
Несвичу Стемпковского, старосьты володимерского, для записа-
нья до книгъ нинешныхъ кгородскихъ володимерскихъ занесль мани-
фестацию в тот способъ, ижь въ року теперешнемъ, тисеча шест-
сотъ четирдесятъ девятом, припадает терминь одданыя кварты зъ
староства володимеского до скарбу Речипосполитое въ Раве; теды
ижъ тое староство володимерское и само мисто Володимер презъ
неприятеля коронного, то ест през козаков, въ року близко про-
шлом, тисеча шестсот чотырдесятъ осмом, барзо ест зубожоне и
снисчоное, же болшая част мисьта домов такъ крестьянскихъ яко
и жидовскихъ пустьками стоят, в которыхъ ныхто не мешкает, бо

жыди немал вси выгинули, такъже и мешъчан сила погинула, зачым иньтраты зъ староства Володимерского зънисчала и устала, же его милост пань староста жадною мирою иньтраты звычайное и кварталы, которая до скарбу бедетурь выбрати не могль и оное за рокъ теперешный до скарбу оддати с причынь вышшей менованых; зачым, абы презь тое вины якое не попадал, прекавендо иньдемнитати суе, таковую манифестацию и протесьтацию свою чинить. И просиль вышшменованый пань Искрицкий, абы тая манифестация его милости пана старосъты володимерского до акъть нинешныхъ принятая и записаная была - што отърымаль.

Архив ЮЗР. - т. IV. - ч. 3. - LXII. - С. 149.

№33

28 квітня 1649р.

Скарга дубенського вйта Мартина Феневича про розорення козаками м. Дубно, знищенні документів кн. Владислава-Домініка Заславського та магістратських книг та розорення, зокрема, будинку скаржника та нанесення побиття його дружині.

Року тисеча шестсот чотирдесят девятого, месеца априля двадцат осмого дня.

На вряде кгородском в замьку его кор. мил. луцьком, передо мною, Гелияшом Малюшицьким, буркграбим луцьким, постановивышысе очевисто, шляхетный пан Марцин Феневичь, соленитер заносил оповеданье и манифестовал в том способ, ижъ в року прошломь, тысеча шестьсот чотырдесять осьмом, под небытность его в дому в месяце Дубне, кгдаж на тотъчасъ у ясьноосвецоного кнежати его мил. Владыслава Доминика на Острогу и Заславью, граби на Тарнове, воеводы сендомирского, пана и добродия своего, в Полсче былъ, козаки, великою купою на место Дубно наступивышы, всее месъто и в нем дома знайдуючыесе, где и манифестуючогосе домъ былъ, из достатков месчань тамошных забрали и спусьтошыли и его домъ, жону обухами збивышы и зранивышы, спустошыли; речы рухомые, такъ охеньдожку его и дома его и, што еноколвекъ субьстанъци в коморах, скринях и шкатулах мель, забрали, где тежъ розные sprawy реестра и квиты поборовые, с поборовъ розных, яко и с подымных себе од скарбу ясьне освещоного кнежати его мил., пана воеводы сеньдомирского, пана и добродия своего служащие, и розные кнежати его мил. на кгруньты привилея, данины, такъже записы, мемьбрамы, облики, рекогницые и церокграфы, на розные долгы, од особъ розных себе служащие,

также и книги месткие урядовые мисѣта Дубна забрали и, не ведати, где подели. О которое то таковое знисчєньє, спустошєньє дому своего и забраньє субьстаньции, реєстровь и квитов, также справь и книгь и повторе, з великимь жалємь и плачом, заховуючысе в том водлугь науки права посполитого, абы то инь постєрум оному самому и потомству его ничего не шкодило, постєрегаючы целостьти права своего, оповедившы, просил, абы тое его осведчєньє и до акть записано было - што отрымаль.

Архив ЮЗР. - т.IV. - ч.3. - LXIII. - С.150-151.

№34

1649р.

Лист невідомого польського шляхтича до невідомого.

Написав мені певний конфідент з Лопушни, нижньої землі Молдавської, перестерігаючи, аби військо й.к.м. було у максимальній готовності. (Крім того), щоб не дуже надіявся (й.к.м.) на татарську допомогу, бо більшість татар прихильні Хмельницькому, ніж полякам, бо думає, що приязнь (Хмельницького) є певніша. До того ж Хмельницький обіцяє (ім) всі скарби від царя. Пише мені і то (довірена особа), що неправдоподібно (?), щоб молдавський та валаський господарі мали дати якусь підмогу полякам, а тепер не вчинять цього без волі султана, бо примушені до цього Портою. Отже, думаю, потрібна через це експедиція до Порти. Полк князя й.м. пана краківського воєводи необережно зіткнувся з козацькими роз'їздами під Острогом. Хоч він був трохи пошарпаний, але мені однак прислав добрих язиків до табору. Ці (язики) одностайно твердять, що Хмельницький думає підійти до нашого війська, пробуючи щастя. Ми ж цими днями рушаємо під Зборів.

*АГАД. - Ф.Архив коронний у Варшаві. - Відділ козацький. - №54. - Оригінал (?).
Переклад з польської.*

№35

11 (21) квітня 1649р.

*Витяг з листа Б.Хмельницького до перекопського старшини
Пері-аги з закликом прийти на допомогу Запорізькому
Війську.*

...Нам відомо, що ляхи, наші вороги, хочуть знову з нами війну почати... І недавно кілька тисяч ляхів у Барі і в Острозі наших козаків порубали, а тому все військо стоїть напоготові.

Дано в Чигирині, 11 квітня 1649 р.

В.м., м.м. пана, доброзичливий брат і слуга Богдан Хмельниць-

кий з Військом Запорізьким.

ЦДІА України у Києві. - Ф. 1230. - Спр. 13. - арк.4-5. Фотокопія. Або ж ДБХ, - № 56. - С.113-114.

№36

1 травня 1649р. - Гоща

Лист київського воєводи А.Киселя до А.Фірлея.

Вчорашнього дня принесли мені повідомлення з Києва, що пан Смяровський буде зовсім затриманий. Якщо це справді так, (?), то це була б ознака ворожнечі. Друге повідомлення свідчить, що татари, до котрих послав Хмельницький, обіцяли йому тільки боронити його персону, якби на нього наступали ляхи. Але взимку вони не хочуть йти (воювати) через те, що, по-перше, велика їх частина не має коней, а, по-друге, що й самі виздыхали через пошесть. Цим вони аргументували свою відмову йому. Тоді він знову послав до них стражника Антона Бута вести з ним переговори, щоб той привабив їх тим, що обіцяв привести їх у край цілий і повний здобичі, а не ті наші спустошені (землі). Вже не знаю, куди б то (він намірився йти), хіба що після оферт мав би з ними йти на Велике князівство Литовське або в наші задніпровські краї. Не знаю, що вдіє цей Антон Бут, але потім дізнаюся. Про наше військо вони думають, що до нього завербовано багато шведів, бо самі ляхи бояться орди, а німці боятися не будуть, але й вони добре озброюються; всі козацькі полки ще залишаються вдома і так буде аж до комісії. Чути однак, що для перестороги над річкою Горинню та Случчо й кращої їм безпеки посилають два полки між ті ріки. В цих полках є шістнадцять тисяч добірного війська старовинних козаків.

Київський воєвода.

Воєводський держархів у Кракові. - ВФ. Зібрання Русецьких. - №41. - арк.91. Копія. Тексту передує заголовок, зроблений копійстом: "Від його мості пана київського воєводи до його мості пана белзького в Гощі, 1 травня 1649". Переклад з польської.

№37

29 квітня (9 травня) 1649р. - Звягель

Лист Г.Яцкевича, гетьманського намісника на Волині, полковника, та М.Тиші, полковника волинсько-звягельського до князя Корецького.

Яснеосвічена милість, князю Корецький!

Несподівану подяку від мене до в.м., м.м. пана, зволь прийняти за сім козаків, котрі були втоплені у Меджирічі, а саме (козака) на ім'я Листопад та інших, які були з ним. Бог тобі заплатить за таке

підтримування або швидке розпалювання вогню негасимого, який вже й не знаю, чи вдасться легко загасити. Наша порада (вашій милості), аби в.м. перестав (так) чинити, а жив у згоді на протязі цього короткого часу (перемир'я) або до визначеного (часу). Прошу й про те, щоб в.м. неодмінно припинив брати побори від козаків, бо й сам в.м. знаєш, що козакам треба (грошей) на кулі й порох. Бачу, що в.м. готуєшся не на згоду, а на розпалення вогню, бо й десять гармат (ви) викували, не знаю для чого. За цим живи, в.м. пан, здоровим.

З Звягля 29 квітня 1649р.

В. м., м. м. пана, зичливі Гарасько Яскевич, полковник з Війська й. к. м. Запорозьким, намісник гетьманський.

Михайло Тиша, полковник волинський звягельський.

Держархів у Кракові. - Ф. Зібрання Піночі.- №363.-С.301. Копія. Переклад з польської. На звороті є запис тією ж рукою: "Копія листу Тиші; один полковник до князя Корецького". Даний лист був видрукуваний польською мовою оригіналу за даним списком, але з помилками Амброджієм Грабовським: "Оус у е ро і кі. К ако, 1845.2.-.16.

№38

27 травня 1649р. - Табір на Купелі

Лист невідомого польського шляхтича до невідомого.

27 травня з табору на Купелі.

Його мосьть (пан) кам'янецький збирає ті хоругви, котрі залишаються під його командуванням, та тож місце, куди хоче прибути з своїм полком. Дивляться на розвиток подій. Як я бачу, він хоче діяти разом з його м. паном белзьким, котрий поставив табір під Меджирічем неподалік Острога, на тому боці за переправою, між лісами на пісках, (але) не на доброму місці. Його м.пан кам'янецький послав до пана белзького двох поручників, декларуючи йому те, що готовий йти до його табору, а також вмовляючи його не віддалятися далеко від Кам'янця, бо у останньому дуже мало поставлено піхоти, а у війську її нема. Як зрозумів я й.м.пана кам'янецького, якщо пан белзький так вчинить, рушить ближче до Кам'янця, тоді (той) піде до нього з своїм полком. Якщо ж цього (Фірлей) не вчинить, то боюсь, щоб не почався якийсь розбрат між їх мостями, роздвоєння війська. Борони Боже, щоб мало статися таке роздвоєння, це була б дуже погана річ. Був лист від його м. пана канцлера до п.Киселя, київського воєводи, палко благаючий про те, аби він постарався, й своїм проханням добився від Хмельницького, щоб далі продовжив комісію. До нього (Хмельницького) слав п.воєвода і дістав таку відповідь, що ще не наба-

чив місця для свого війська для комісії, тому послав туди своїх полковників, аби таке місце знайшли й дали знати п.Киселеві. Щоб він не чинив, ми думаємо, що він очевидно зволікає до певного часу, поки не збере орди. Орда є при ньому і ще (інша) йде до нього. Сьогодні прибув роз'їзд, з котрим ходив п.Сокіл на Пилявці заради язика, привів десять козаків. Ці сказали на конфесах, що Гиря, (полковник) білоцерківський, наганяє до свого війська здатних до бою озброєних селян з усіх українських волостей, діючи з наказу Хмельницького. Врешті послав і до тих, котрі за нами (тобто, на окупованих Польщею українських землях - упоряд.), бунтуючи їх, щоб усі поголовно йшли до його війська, озброюючися на війну проти нас. Вже по цих містах (й) на шляхах лежить полковник Донець з тридцятьма тисячами. З такою ж купою (знаходиться) й Гладкий, другий полковник. Перерізали ці шляхи до нас. Так же мають і збиратися на Масловому Ставі, по всіх містечках повно цього (гультайства). Наше військо, котре збирається, має мало (?) хоругов, недосить коней і риштунків, а до того ж їм не дають грошей. Є й такі хоругви, котрі і не знають, чи є вони на службі і за своїм бажанням йдуть до табору, бачучи упадок вітчизни. Вболіває військо й через те, що не відчуває допомоги від Речі Посполитої, надто спокійно реагує Річ Посполита на цю сувору війну, котра вже висить на наших шиях. Ото тільки на самого Господа Бога покладаємо наші надії, бо ми самі залишаємося з малою купою (війська) проти так великого селянського і татарського війська. Нас теж повідомлено трубочем від пана кам'янецького, аби ми були готові дати відсіч (ворогові) у Меджибожі, дійшовши туди за кілька днів. На нього, як свідчать ті ж в'язні, (вороги) хочуть вдарити за кілька днів. Ми вже двічі ходили на оборону того Меджибожа. Пан краківський вже був у Ясах, а коли Хмельницький довідався про це, то послав до хана, просячи, аби той наказав його (Потоцького) повернути. Тоді ж інших козаків послав у жалобі на похорон тіла померлого Тугай-бея, жалюючи свого брата й добродія. Ці (козаки) мали відповідні мітюки на конях, а (Хмельницький) послав й милостиню за його душу. Сьогодні прийшла така відомість, що пан Суходольський, слуга князя Домініка, вирубав у Сульжинцях немало цього хлопства, а вчора цій події минув тиждень. Сам же Суходольський не втратив своїх людей. Він же вчорашньої ночі у Шепетівці, неподалік від Юдиткова, вирубав кілька сот (ворога), втративши десять своїх, котрих зрадники, боронячися з хат, вбили. Як достовірно подають, що зрадник Хмельницький має кількадесят тисяч орди поза

Дністром, хоче їх випустити за проханням Хмельницького й турецький султан. Хмельницький представив йому, що ляхів загнав за Білу Воду, тому султан наказав на таку відомість готуватися на війну двом пашам. Цей зрадник шукає різних засобів для розгрому нашої нації.

Воєводський держархів у Кракові. - Ф. Зібрання Русецьких. - №41. - Арк. 167. Копія. Переклад з польської

№39

2 червня 1649р.

З листа краківського воєводи В.Заславського А.Вільге, Я.Пишлуському, І.Лонцькому з вимогою здійснити закупівлю боєприпасів і ремонт мостів і гребель в районі Дубна, а також дати відомості про кількість війська.

Татар нікому не видавати з Дубенського замку, а пришліть їх до мене, в.м.в.м., разом з грошима як можна скоріше під доброю охороною...

Відносно пороху, свинцю, куль, селітри, я вже сам дав розпорядження про них піклуватися, але і ваші милості скупуйте скільки можете достати. А поскільки на цей час Дубенський замок потрібен не тільки мені, але й другим, тому вимагаю від ваших милостей, щоб ви на лагодження мостів, гребель всіх нарівні спонукали, анітрохи не звертаючи зараз уваги на їх свободи, а тепер краще, щоб вони самі цьому не противилися, бо це для мене і для них користь, щоб завчасно, коли ще час дозволяє, як можна краще клопотатися про все.

Воєводський держархів в Кракові. - Архів Сангушків. - тека 549. Копія.

№40

12 червня 1649р.

З листа київського воєводи А.Киселя канцлеру Ю.Оссолінському з повідомленням про розвиток на Україні народної війни проти польської шляхти і про плани Б.Хмельницького.

Повертається слуга в.м.м.н.п., котрий по виступу з Гощі був разом з моїм (слугою) в таборі.

Слух про неприятеля такий. Сам Хмельницький із своїми військами та з ордою стоїть недалеко від Маслового Ставу, під Білою Церквою...

А тим часом чернь, маючи при собі полковників із запорізьких козаків, як і минулого року шукає щастя з нашими військами і робить приготування. Вже було кілька сучок...

Чуючи і бачучи це, мої пристави, котрі були в Гощі і мали при собі до двадцяти сотень чоловік, кинулись до Звягеля...

Й.м. князь Корецький сидить собі в Корці, йому до сих пір нічого не зробили, і я не знаю, що відбувалося з ним далі.

Знову пішов один роз'їзд під Корець і Гощу. Наскільки я розумію, і він вийде до війська. Тепер є вість, що (козаки) знову зі всіх сторін зібрались разом від Звягеля, Вільська, Черняхова - 20 тисяч і сподіваються біля Полонного знову на 20 тисяч з-під Острополя.

Взагалі мені здається, що (Хмельницький) хоче на цих мужиках, зібраних з волостей, знесилити наше військо, а затим (всією) силою напасти.

Табір ще не з'єднався. П. (каштелян) каменецький стоїть біля купелі... милі за дві за Мозиром, а й.м. (каштелян) белзький понад Горинню, під Заславом.

... Я ж з й. м. п. підкоморієм мозирським, комісаром, ще помешкаю тиждень за кілька миль від Горині, біля Олики, дивлячись і слухаючи, що буде відбуватися далі, якщо наше військо далі буде наступати на Горинь. Якщо неприятель нападе, то вже важко буде в Гощу (повернутися), повернусь в Гнойно. А за цей час наблизиться й.к.в. і цей непокірливий неприятель зупиниться.

Головний архів давніх актів у Варшаві. - Радзивилівський архів. - відділ II. - кн. 14. - лл.147-251. Копія.

№41

13 червня 1649р. - Польський табір на Купелі

Лист кам'янецького каштеляна С.Лянцкоронського до львівського підсудка.

З милості Божої справа добре продовжилася, хоч і пізно почалася. Відвага охочих (до бою) жовнірів призвела до того, що почало очищуватися (тут) від свавільного сміття; що минулий час приніс, те всемогутня сила Божа компенсує вітчизні. Вирушивши з військом у 1,5 тисячі, очистили від перестереженого свавілля Красилів, а ті (свавільні) відступили до Старого Костянтинова. Мені прийшлося їх помацати і я приступив (до міста). Хоч вони там були зібралися (всі), але не витримали й відступили до міста Острополя, але є (добре) заселеним, оборонним, потужним вже через своє природне розташування. Там їх зібралось до 20000, вони вчинили значний опір і мають надію на інші підкріплення з Любартова та Хмільника. Однак ледве я підступив з військом ця карамша(?) почала тікати поза Случ; а під Любартовим, де кілька (наших) хоругов переправилися,

добре її пригостили, поки вони (козаки) до міста дісталися. Я вживав різних засобів лагідності з цим хлопством, посилав (до них) захоплених у полон, вмовляючи, щоб схаменулися і не заважали переправлятися людям й.м.п. краківського воеводи мостом через Случ, під містом, яка у цей час розлилася; щоб вони піддалися, перестали бунтувати. Але ніц то не помогло, ще більше почали чванитися. Тому, не викликаючи вже (на себе їхньої) лайки та принизливих образ, я вчинив за порадою й думкою багатьох рицарських людей і вжив такого способу. Один драгун, родовитий обиватель з Острополя, котрий служив у роті пана Гротковського, погодився піти (до обложених) з моїм листом, у котрому я обіцяв їм милість і охорону й те, що жоден лях не стане у місті, аби тільки опам'яталися. Цей драгун, вмовивши піти з собою й інших, що походили звідти (з Острополя), вирушив до міста. Ці ребелізанти, схопивши їх, зразу ж всіх стратили. Що ж може бути більше понад цю погорду й зневагу? Я ж дістав з цього впевненість, що Господь Бог не може не помститися за пролиття невинної крові, бо вони й (інших) в'язнів, своїх же людей, котрих ми (раніше) посилали, стратили. Отже, від ранку, коли вони самі запалили свої передмістя, щоб нас викурити й зготувати собі кращу оборону, аж до пізньої години ми штурмували їх, бо вже використали всі засоби, які тільки могли придумати, щоб вони добровільно піддалися. Не годилося безкарно залишати пихатих і бунтівничих (козаків). Вдарили з різних місць, зламали паркани, вирубали брами, завдавши велику шкоду цим ворожим (?) і численним свавільникам, місто спалили й людей вирубали. Коли вони закрилися в замку й настала ніч, довелося постаратися, щоб цю Марсову угоду гідно закінчити. Однак на другий день зранку я просив їх, щоб вони піддалися, бажаючи щоб цей безчесний і непам'ятаючий себе плебс побачив, що ми прагнемо не їх знищення, але шукаємо миру. Ми завжди зичили й прагнули того, аби не проливалася християнська кров. Вони це вчинили і (колишню) коронну артилерію, котру Кривоніс привіз з-під Пилявець і прапор віддали, козаки дали присягу вірності к.й.м., а міщани - й.м.п. воеводи, (присягнувши), що більше не будуть думати про жодні бунти і ставитися проти таких (бунтівників). Я звільнив їх (від облоги) і відступив з своїм військом, добре покаравши (бунтівників). Звідти послав один роз'їзд до Лабуня, другий - до Грицева, котрим тамтешнє гультайство поклонилось й віддало послушенство. Є за що дякувати Г.Богу і

урочисто заспівати "тебе Боже хвалім", бо це Острополе, при-тулок тієї сваволі, стало прикладом для всіх міст. Одразу ж після (капітуляції Острополя) всі волості опам'яталися й мало не вся Волинь, Полісся й значна частина Поділля очистилися. Відступили (козаки) не тільки з Любара, Полонного і Звягля, але всі поголовно повтікали з Мирополя, Чуднова, вся ця гала-стра тиснеться вглиб України. Хмельницький обіцяється швид-ко сюди прибути, бо знайшли й лист його до цього Кривоно-сенка, котрий був найстаршим полковником у Острополі, а другий лист - до миропільського полковника (в яких наказу-вав), аби готувалися до його приїзду, особливо сухарі, суху рибу, горілку, мед, пиво й інший провіант, а нас в тих листах називає душманами. Думаю однак, що швидше прибуде сюди Хмель-ницький до нас, думаючи, що ми його з татарами швидше (своїми) очима побачимо, ніж почуємо про його марш. Я поси-лаю лист за листом до його м.п. коронного підчашого, м.м. пана, просячи, аби й.м., м.мм.п. і брат, поспішив до табору і тут чекаю до четверга тільки на його м., бо радий був би як-найшвидше об'єднатися з своїми людьми, котрі є при його м. пану белзькому воеводі. Сподіваюся, що перед наступною не-ділею разом станемо, хіба що не схоче цього й.м.п. белзький (воевода). Відомості з Молдавії, котрі мені прислали, передаю в.м., м.м.пану, прагнучи докласти всіх зусиль своїх, щоб задо-вольнити в.м., м.м.пана, котрого я з усією своєю сім'єю люблю, як свого наймилішого брата. Віддаюся покійно з своїми послу-гами.

В.м., м.пана швагер приязний і слуга Станіслав Лянцкоронсь-кий, кам'янецький каштелян.

(Р. .) Табір очевидно стане або під Меджибожем або під Ко-стянтиновим - на це (воля) й.м.п. белзького, котрий ще не хоче зважитися. Не знаю, чи не зачеплю його м.п. краківського вое-води цим Острополем, але інакше не можна було вчинити. Щоб тих лотрів покарати і визволити всі волості його мості так, щоб вже вони були вільними, треба ввести підстарост й навес-ти лад. Дуже прошу в.м. пана, щоб цей лист до його м. пана канцлера хоч і екстраординарною поштою якнайшвидше і як-найпевніш дійшов до рук його м. Решту листів треба (переда-ти) на Вишнич до його м. пана краківського воеводи.

Воеводський держархів у Кракові. - Ф.Зібрання Русецьких. - №41. - Арк.115. Копія. Переклад з польської. Тексту передую заголовок, зроблений копійстом: "Від його м. пана кам'янецького до його м. пана львівського підсудка з табору на Купелі 13 червня 1649". Наприкінці листа дописано: "Від його м.пана кам'янецького до й.м.пана підсудка

№42

15 червня 1649р.

Додаток до листа К.Пишемського до А.Киселя.

Були у Звягелі Гараська й Тишик та чотири тисячі задніпрянської піхоти, котра вже три дні як туди прийшла. Було й хлопства досить. Твердять, що всього там близько 20 тис. Все це з Божої ласки розпорошилося. Кажуть нам "язики", що цього Тишика не залишать у живих, бо бунтують проти нього через те, що він ганебно втівав.

Держархів у Кракові. - Ф. Зібрання Піночі. - №363. - с.377. - Копія. Переклад з польської. Тексту даного документу передує заголовок: "Приписка до цього листа". Це є додаток до листа К.Пишемського до А.Киселя від 15.VI.1649 р., опублікований А.Грабовським у книзі. Однак даний додаток Грабовським був пропущений.

№43

не пізніше 18 серпня 1649р.

Список полків і полковників Війська Запорізького.

Коронні війська, над котрим регіментарями були й.м.п. Фірлей, белзький каштелян, генеральний й.м.п.Лянцкоронський, каменецький, польний, відступили з-під Меджибіжа назад під Збараж. За ними вслід рушили козаки-реbelізанти з своїм вождем, Хмельницьким, вбивши Смяровського, посла й. к. м. Ці (такі):

1. Полк гетьманський, над котрим (полковником) Вишняк, полковник чигиринський
2. Манько, полковник черкаський
3. Мозира, полковник корсунський
4. Семен Пенік, полковник каневський
5. Михайло Громика, білоцерківський
6. Демечко Лисянський, на місці Кривоносо
7. Нечай, полковник брацлавський
8. Федоренко, полковник кальницький
9. Стефан, полковник подністровський
10. Олександр, полковник барський

Полки задніпрянські:

1. Пушкаренко, полковник кременчуцький
2. Гладкий, полковник миргородський
3. Джаджалій, полковник іркліівський
4. Лобода, полковник переяславський
5. Сава з Ічні, на місці Головацького

6. Скоратенко, полковник прилуцький
7. Небаба, полковник сіверський
8. Шумейко, полковник ніжинський
9. Уманський полк
10. Іванський полк

Гармати

Гетьманських гармат - 24 штуки

Кожний полковник мав по 6 штук

З цими полковниками було козаків під Збаражем 550 тисяч, котрих загинуло, як казав сам Хмельницький, понад 50 тисяч. Обложили на 9 липня 1649р., відступили 24 серпня того ж року.

Мурзи і беї під Збаражем:

1. Сам хан
2. Карач-бей
3. Ширім-бей, Острог пограбував і спалив з полком Нечая
4. Кая-бей, Меджиріч пограбував з полком Джаджалія
5. Галіл бей, пограбував і спалив з Небабою Заслав
6. Шартлян-мурза ходив під Корець з Білоцерківським полком
7. Ахмеча-мурза
8. Ахмехан-мурза
9. Мубараккоза-мурза
10. Ширім-мурза
11. Петерша-мурза
12. Галга-мурза, гетьман

При цій старшині під Збаражем було орди 180 тис.

(Ті), котрі були в Литві:

1. Кричевський, київський полковник
2. Бруяка, полковник овруцький
3. Попович, полковник чорнобильський
4. Гарасько, полковник звягільський
5. Іван Донець, полковник любартовський

З цими в Литві було 200 тисяч, котрих загинуло 20 тисяч, як самі кажуть; там був забитий Кричевський.

Козацька старшина:

Чарнота, обозний з Чигирина

Виговський, писар покоєвий

Іван Демкович з Корсуня, писар військовий

Демко з Чигирина, осавул всього війська

Лисовець з Яготина, осавул другий військовий

Компут полків запорізьких козаків й.к.м. споряджений і до

городських книг київських уродзовним п.Богданом Хмельницьким, гетьманом (Війська) й.к.м. Запорізького, поданий.

1. Чигиринський	3189	Федір Якубович
2. Черкаський	2989	Ясько Вороненко
3. Каневський	3170	Семен Савич
4. Корсунський	3472	Лук'ян Мозиря
5. Білоцерківський	3073	Михайло Громика
6. Уманський	3083	Йосип Глух
7. Брацлавський	2072	Данило Нечай
8. Кальницький	2046	Іван Федорович: Іван Богун
9. Київський	2008	Антін Жданович
10. Переяславський	2915	Федір Лобода
11. Кропив'янський	2052	Филон Джаджалій
12. Прилуцький	1958	Тимофій Носач
13. Миргородський	3158	Матвій Гладкий
14. Полтавський	2783	МартинПушкаренко
15. Ніжинський	983	Прокіп Шумейко
16. Чернігівський	996	Мартин Небаба

*Бібліотека Чарторійських у Кракові. - Відділ рукописів. - №1657. - С. 560(464).
- Копія. Переклад з польської.*

№44

після 13 січня 1651р.

З реляції польських посланців-козаків коронному підканцлеру Радзеевському про їх бесіду з Б.Хмельницьким в Чигирині і про становище на Україні

Над Дніпром і по всій Україні селяни нічого не роблять, тільки кожний день п'ють. За Києвом багато харчів і все дешеве, а тут до самого Корця дорого. Дивовижно, що селяни самі скаржаться на козаків, говорячи, "десять разів віддали б ми перевагу ляхам ніж козакам, тому що, віддав пану подать, від усього іншого були б ми вільні, а тепер, хто приїде, той бере, а справедливості немає".
(ДОВ. - №142. - С.380)

№45

7 червня 1651р.

Скарга від імені обивательської хоругви Овруцького повіту, призначеної для утримання селян від повстання проти власників, про напад на неї колковських міщан і селян, зі старостою та війтом на чолі, з намірами перебити шляхту і загарбати весь обоз

Року тисеча шестсоть пятдесят первого, месеца июня семого дня.

На вряде кгородском, в замку его королевское милости володимерском, передо мною, Петром Зыковичом Князским, городничим луцким, судею кгородским володимерском, и книгами нынешними кгородскими старостинскими, становши очевисто, урожонный пан Ивань Неумерицкий, именем урожонных их милости пановь Крыштова Третьака ротьмистра, Яна Стецкого поручника, Самуеля Стецкого хоружого и всее компании и товариства хорогвы обывателей повету Овруцкого, скоро толко акта презезенция адире могль, светчил и протестовал се напротивько их милости паном Бискупьскому старосте кольковскому, пирускому економови, также татаром хорогов двох корецких и месчаном, подданным колковским и сел, до Колков належачих, о которых именах и прозвисках ведомости, оних меновати не занехает, в тот способь и о то, иж кгда помененые обыватели повету Овруцкого, оставши од инших обывателей воеводства Киевьского опусчонные, которые завчасу поуходили, хотячи який колвекь встренть тым неприятелем учинити, словом шляхецким себе рекли, абы, яко могучи, тую сторону повету Овруцкого затримати и сваволенство хлопьское загамовати, межи собою (постановили): до одного местца зъехавшиися, мутус консисилио еть вирибус тому неприятелеви резистере и бунты хлопьские, которые што раз межи ними противко паном всчиналис, ускуромти; якож през недел килканадцат, а мало не пятнадцат, где се толко буньты хлопьские знайдовали и всчиналис, ускуромляи, винных карали, маючи на далшие президия так од его королевское милости, пана нашего милостивого, яко и их милости панов гетьмановь и его милости пана староств овруцкого, яко пулковника, которые обещовали што разь презь листы свои и надею; лечь презь такь долгий чась будучи в очекиванью, а не могучи ся дочекати, кгда уже буньты холопьские а сваволя козацькая иньвалесьцере почала и до срокгое приходили потенции, такь иж трудная речь была такь малому кгронови людей такую потеньцию стрымати ет вим репеллере, мусили обонною рукою уходити, где кгда тежь до маетности велможного его милости пана Андьяря Лесьчиньского, воеводы дерпьского, местечка Колковь, в року тисеча шестсот пятьдесять первомь, месяца мая двадцать третього дня, пришьли, не маючи иньшого способнейшого презь реку Стыр преста над мость и греблю колковьскую, тамже, безь жадного даня причины, где ани ночлигу одправовати хоругвь не мела, волю толко сами презь мость и греблю перейсте предсевзявшы, и кгда возы менованое хорогвы до места входили, и хороговь наступовала, а помененые месчане

и подьяные з татарами уже се собрали были арматьно з стрелбою, косами, ручьницами, рогатинами, ово згола с чимь хто могль, человека до килькасот межи коморами, на месте будучими, и по инных потайных месцах утаивалисе, туж допиро зобравшисе, скоро в место хороговь и возовь часть вышла, тые месчане на кгвальть ве звонь во всех церквах такь руских, яко и лютерских, ударивши, возы жаковати хотели и хороговь знести, лупу се сподиваючи, есче духу козацького в себе заховавьши и новые буньты противько королеви, пану нашому милостивому (маючи, знат, тые месчане и подданіе пороземене з Хмельницьким и войском его), всчинали, чого за ласкою Божою доказати не могли; а кгда тамже заразь помененых так старосту тамошнего, яко и економа и войта тамошних, рекъвировали, абы тых месчан и подданных, которые на кгвалть дзвнили, выдавали и справедливость учинили, - оных выдати не хотели. О што офероваль помененых обывателей на каждом месцу, у вселякого права так войскового, яко и инших всех, з обвиненными правьне чинити ин форо компетенти, уби юс салва мелиорационе еюсьдем протестационис резервата, а на тот чась о приняте тое просиль - што отьрымаль.

У тое протестации подпис рукь тыми словы:

- Ивань Невьмирицкий, рукою власною. - Што все для памяти до книг нинешних есть записано.

Архів ЮЗР. - т.IV. - ч.3. - ССХХХIV. - С.587-590.

№46

20 травня 1651р.

З листа венеціанського офіцера з повідомленням про кількість найманих німецьких військ, які знаходяться в польському таборі під Сокалем.

Маємо тут невелике, але добре на вигляд військо, в якому 10 тисяч піхотинців, 3 тисячі драгун і 3 тисячі вершників - всі німці.
ДОВ. - №161. - С.415.

№47

21 травня 1651р.

З донесення з табору під Сокалем про кількість українських і польських військ і про те, що Туреччина у зв'язку з повстанням всередині країни і війною з Венецією і Персією, не зможе подати допомогу Україні.

Коротко пишу в.м. Відомо вже від полонених, яких привели вчора, що бунтівник Хмельницький зі своїм військом знаходиться

вже в 16 милях звідси і рухається проти королівського війська. Тому очікується тут через 4 або 5 днів. Його королівська величність зі своїм військом, яке добре настроєне і налічує по нашим підрахункам біля 30 тис. відбірних воїнів, залюбки очікують супротивника. Супротивник має втриє більше, - більше, ніж 200 тисяч селянського люду і козаків. Татар біля ... з ним. Якщо королівське військо оцінювати по кількості, то воно перевищить 150 тисяч, з божею допомогою очікується перемога, яка тим легше мусила б дістатися королю, якщо супротивник прийде сюди.

ДОВ. - №163. - С.418.

№48

29 травня 1651р.

З листа Павші про просування польсько-литовського війська в Україні.

Р. . 13 травня

Повернувшись з першого роз'їзду, я зараз же відправив другий за татарським полком, який був під Овручем. Наші поскакали за ним до самого Михайлівка, милі за 4 за Овручем, в сторону Волині, але татари, отримавши відомості від Хмеля, негайно йшли до Корця. По дорозі біля Овруча спалили дощенту багато сіл.

В Овручі і Норинську, а також у Веледниках, залишилися міські отамани, які беруть по 12 грошей з дому для цієї орди, селяни дають їх з великою охотою.

ДОВ. - №167. - С.426.

№49

9 червня 1651р.

З листа галицького стольника А.Мяковського королевічу Каролу з повідомленням про захоплення польським роз'їздом українських послів, які поверталися з Угорщини і Молдавії.

Коронний я.п. хорунжий з 4 тисячами (жовнірів) йде сьогодні під Берестечко (8 миль звідси), щоб заволодіти дефіле і переправою через річку Стир, бо, якщо б, боже бережи, супротивник зайняв її, нам прийшлося би насилу і з великим кровопролиттям переправлятися через цю річку.

ДОВ. - №177. - С.450.

№50

9 червня 1651р.

З листа галицького стольника А.Мяковського з польського

табору під Сокалем з повідомленням про рішення козацької ради продовжувати боротьбу проти шляхти й про мародерство польсько-шляхетської армії.

Після отримання цих відомостей бачу, що й.к.м. хоче завтра звідси піти або до Берестечка, або ж до Шуровиць. Обидва містечка недалеко одне від одного.

П.Суходольський, ротмістр кн.п.воєводи краківського, який приїхав з Дубна, рішуче стверджує, що Хмельницький повертає через Полісся на Україну здебільшого з-за того, що має трохи орди, а хан так швидко прибути не може. Про це дізналися від одного спійманого татарина.

...Вже з присмерком роз'їзд сандецького старости привіз 7 добрих козаків, взятих в Кременці, вирізавши їх там більше ніж сто чоловік. Вони кажуть, що Хмельницький, мабуть, знаходиться в Вишнівці і направляється в Дубно, а вся чернь повинна була поклястися йому в вірності і в тому, що не відступилися від нього, куди б він не пішов.

ДОВ. - №178. - С.453.

№51

10 червня 1651р.

З листа галицького стольника А.Мяковського з табору під Сокалем про становище в Україні, про затримання молдавського і угорського посольств, які направляються до Б.Хмельницького, і українських послів, які повертаються з Молдавії.

Сьогодні п.коронний хорунжий відправляється з 4 тисячами в Берестечко заволодіти там переправою через Стир, щоб нас там на переправі не змогли пригостити по-зборівськи.

ДОВ. - №181. - С.459.

№52

14 червня 1651р.

З листа шляхтича Кицицького із звітками про стан української і польської армій перед битвою під Берестечком.

Тепер в. м. м. п. повідомляю, що хан, якого ми не зовсім упевнено очікували, з'єднався вже з Хмельницьким. Він ночував в минулий понеділок під Ладижином, ... а цими днями розмістився вже на місці, на якому його очікувало козацьке військо, тобто - згодом - у Вишнівці.

Був відізваний роз'їзд, який послали під Берестечко, і нам нака-

зано запасатися харчами. Про це оголошено вчора...

... Серед козаків голод великий, їдять здохлих коней. Багато пішої голоти посилає Хмельницький в засади під Дубно, під Остріг для того, щоб здобути харчі. Якщо він постоїть ще табором тижнів два, половина їх залишиться без коней. Чернь вся побігла б, але Хмельницький наказує татарам брати в полон кожного, хто спробував би тікати.

ДОВ. - №183. - С.463-464.

№53

Середина червня 1651р.

З повідомлення про стан польських військ напередодні битви під Берестечком.

... Напередодні (отримання) цих новин п. коронний хорунжий був уже направлений з декількома тисячами пристосувати місце для табору під Берестечком. Однак йому наказано вернутися, бо це не дало рухатися з такою великою кількістю таборів по таким багаточисленним переправам. Адже при нападі татар прийшлося б з голодними кіньми відстати від возів, а на днях будемо мати серйозні випробування.

На днях пішов в Дубно роз'їзд в 200 шабель з татарами. Коли розташувалися, козаки вдарили по них; частину висікли, розсіяли, менше третьої частини взяли в полон. На щастя, коли йшла перестрілка, на ту стрільбу вийшли з Дубна декілька сот шабель княжих людей і напали зненацька на відпочиваючих (козаків) і розгромили їх, других загнали в болота і потопили, полонених звільнили. Таким чином, радість козаків була недовгою.

ДОВ. - №186. - С.473.

№54

15 червня 1651р.

З листа галицького стольника А.Мясковського королеви Каролі з повідомленням про сутички між польсько-шляхетським і українським загонами під Бродами і про причини передислокації польських військ з-під Сокаля до Берестечка.

Після вчорашньої військової ради, яка відбулася пізньої ночі, прийнято рішення рушити до Берестечка, на річку Стир, заради кормів, харчів і заради місця для дачі бою, так як тут* місце для ведення бою виявляється непридатним і позиція з-за долин і гаїв

---

* В районі Сокаля.

здається більш сприятливою для козаків, ніж для нас, і немає у нас місця для розгортання строю...

ДОВ. - №187. - С.476-477.

№55

19 червня 1651р.

Лист шляхтича Р.Пясецького королевицю Каролю з вістками про стан в польському і українському військових таборах напередодні битви під Берестечком.

Ми зупинилися сьогодні тут. П.коронному хорунжому (який нас випередив тут на два дні) вчора було наказано, щоб він зі своїм полком пішов в роз'їзд до Вишнівця. Але так як він не міг вчора переправитися через річку Стир, то пішов сьогодні вранці, залишивши драгунів в окопах біля переправи.

Сьогодні Ганжа привів взятих під Вишнівцями язиків, які розповідають, що Хмельницький рушив з-під Збаража до Ямполья назустріч хану, якого він чекає завтра.

Хмель ще тиждень тому назад знав, що тут вже знаходиться й.м.король і тому поширив чутки, що прибув хан. Той Андрій, який до нас перейшов, розповів те ж саме, з тієї тільки різницею, що сказав, нібито хан прибув в суботу.

Сьогодні вранці повернулися також валахи я.п.краківського, розгромлені татарсько-козацькою ватагою і почаївськими монахами, які напали на них під тамтешніми лісами. Валахи думали, що багато з них загинуло, але все ж врятувалися по лісах, пробиралися різними стежинками, гадаючи один про другого, що він загинув. Таким чином, рознеслась чутка, що наші розбиті, а в дійсності з цих сорока валахів не вистачає лише трьох.

Цей Андрій каже, що Хмель до нас зневажливо відноситься і все військо перетворив у кінноту. Дай бог, щоб це стало його загибеллю. Усі військові передбачають саме такий результат.

Гадають, що у хана не менше 30 тисяч чоловік, крім колишньої орди.

Й.м. король перейде завтра в районі містечка на цей бік річки і тут ми трохи почекаємо посполите рушення. Тут ми краще всього будемо діяти, коли п. коронний хорунжий повернеться з роз'їзду.

Селяни штурмували Олику, але після чотириденної облоги ганебно відступили. Біля Дубна і Острога спокійно. Забуський повернувся звідти з роз'їздом.

ДОВ. - №189. - С.479-480.

19 червня 1651р.

Лист Бжодовського про прибуття польського війська на чолі з королем під Берестечко і про захист повсталими селянами Олики.

Дня 15 цього (місяця) рушив король з військом (в бік Стиру); розташувався табором (на відстані) милі. Наступного дня шляхта була атакована валахами, які напали на вози сандомирських повітів разом з челяддю великого Ногая (так ми називаємо королівське кварцяне військо, яке, загубивши вози при відступі з-під Кам'янець, почало багато в чому терпіти нужду). Але ми дали їм відсіч. Більше десятка вбито, а 18 схоплено і передано судді. В той же день, тобто 16 цього (місяця), й.к.м. вишикує в певний стрій все військо, тобто в три батальони. Возів є у переправи п'ятсот тисяч. Вчора ми розташувалися табором під Щуровцями. Прийшов один шляхтич-белжанин католик, який залишився з часів пилявецької битви полоненим серед козаків. Він розповідає багато корисного. Він вийшов з табору Хмельницького в минулу п'ятницю разом з іншими у розвідку у складі 2 тисячі татар і 3 тисяч козаків, яку послав в бік Берестечка Хмельницький за живим язиком. Шляхтич цей стверджує, що козаки в підсумку нас переможуть. Позавчора хан з 28 тисячами татарського війська прибув буцімто до Хмельницького. Він (хоче), щоб Хмельницький виманив нас в поле, а Хмельницький має намір заволодіти в цьому році Русю і Польщею. Як нагороду він обіцяє віддати Бар Галге, а Кам'янець - хану. З осені хоче рушити від Вісли далі, таке є припущення. А до п'ятниці (Хмельницький) не знав про міць королівського війська, з яким був би тільки порядок (з яким не ладнається), і з божою милістю - ми сподіваємося на добрий кінець, який може бути швидко, бо ми ходимо близько один біля одного. Боюсь за ополчення, щоб який-небудь загін не напав би ззаду і не розбив би його. Пишуть тепер, щоб поспішили пп. великополяни і мазури і щоб як можна швидше з'єднатися з нами. Ми зупинились сьогодні під Берестечком, в п'яти милях від Дубна, куди - і далі - на світанку йшов й. м. п. коронний хорунжий і п. обозний литовський з 4 тисячами людей. Так могли б стягтися з яким-небудь козацьким розвідувальним загоном або відняти в орди, яка вертається з Дубна, трофеї, здобуті на Волині. Мужики, піддані князя п. канцлера литовського, після того, як спалили два передмістя над Оликою, зачинилися в самому місті і, захищаючися тиждень, витрима-

ли три сильних штурма. Козаки і чернь, розкопавши олицький став, випустили з нього воду, а потім розпочали переговори. Зажадали 7 тисяч флоринів. Гроші були обіцяні. Між тим на менш приготовлених наскочили всі служилі люди з городка із замку, побили мужиків і козаків. Хмельницький погрожував помститися за це на Олиці. П.староста варшавський дуже хворий; клопочеться про староство; поштова короґва розділилася на дві частини., 260 коней залишилося при п.підчашему литовському, друга частина - 200 з гаком при п.Весле ... островском.

ДОВ. - №190. - С.481-482.

№57

20 червня 1651р.

Лист коронного хорунжого А.Конеупольського про те, що він не зміг виконати завдання — наблизитися до табору українського війська і захопити язика.

Я в.м.п. краківський м.м.м.п. і дядько. Швидко наздогнав мене наказ в.м.м.п., який передав п.Сокол. Я зараз же попрямував через Смир, перехоплюючи ворога, який повертався з Полісся. Хоч уже за мило до Дубна я отримав звістку про те, що він вернувся і ніби в даний момент повинен бути в таборі Хмельницького, проте, для отримання більш цілковитої інформації, а також тому, що все рівно був уже близько, я зупинився в Дубно на ніч.

Там застала мене звістка про те, що козаки вертаються в табір з Олики. Тому я направив (проти них) п.Стжелковського з декількома короґвами; до нього преднався добровільно п.Суходольський. Г. Бог дав щастя,що їх в дубенських лісах перейняли, вирізали і язиків набрали. За відомостями, отриманими від останніх, пішли далі в інше місце і там, з милості божої і завдяки щастю й.к.м., розбили табір, висікли (людей), а (декого) живими привели. Від цих, хоч вони давно з табору, можна було отримати інформацію.

Про "доблесть" і "доброзичливість" тутешніх селян повідомляю, що коли ми ніччю зупинилися, вони підпалили фільварки в Дубно, повідомляючи про наше прибуття. Хто був палієм, тяжко дізнатися, однак, язики стверджують, що козаки мають з селянами свої зв'язки. А так як мені пощастило виконати доручення, для якого я з людьми був направлений, я вертаюсь назад, побоюючись пропустити більш зручний, дасть бог, випадок.

При цьому люб'язно і щиро передаю свої послуги милості в.м.мм.п.

№58

21 червня 1651р.

Повідомлення галицького стольника А.Мяковського з табору під Берестечком про стан польського і українського військ і про шведське посольство в Крим.

Після нашого виступу з-під Сокаля ми стали п'ятим обозом під Берестечком. Під час походу не трапилося нічого вартого згадки. Облога козаками Олики завдала великого неспокою як й.к.м., так і всьому війську. Отримана звістка про зняття облоги і про те, що козаки, які даремно намагалися декілька разів взяти укріплення штурмом, загубили три своїх корогви і хоч спалили місто, все ж відступили від замку, всіх підбадьорила.

Про задуми Хмельницького нічого вірогідного невідомо. Одні очікують нападу на нас під час походу або на переправі, або несподівано де-небудь вночі. Другі кажуть, що він на місці під Вишнівцем буде із звичайною своєю підступністю чинити опір й.в. королю. Треті гадають, що він вишле декілька десятків тисяч (козаків) до Підгір'я для об'єднання з Ракочі.

Про хана чутки настільки суперечливі, що до сьогоднішнього дня не встановлено, чи є він певно у Хмельницького чи його немає.

Швидше ж всього, що до цього часу його не було, так як ми б уже помітили його відвідувачів. До того ж поки не було ні одного нападу татар на військо, який вони по своєму звичаю і характеру неодмінно б учинили після прибуття хана. Однак не підлягає сумніву той факт, що хоч його до цих пір і не було, його слід очікувати кожний день і кожний час. Можливо, що він уже прибув чи не сьогодні, так завтра прибуде.

Шведський посол, повертаючись з Криму, заїхав в наш табір. Його перекладач, львівський вірменин, говорив, що він не дуже-то добре був прийнятий в Криму: по-перше, тому, що ніяких подарунків ні хану, ні візирю не привіз, а, в-других, тому, що дружбу шведської королеви до польського короля дуже вихваляв. Це викликало досаду візиря Сефер кази аги, який зауважив, що шведській королеві не потрібно в цій війні допомагати людьми польському королю, так як вона це робить, посилаючи йому декілька десятків тисяч солдат, на що посол відповідав, що королева за свій рахунок ніяких людей не посилала, але що війна з цісарем закінчена і

відпущені солдати можуть самі, де хочуть, вербуватися на службу. Вони самі повідомили королеву про те, що заключили братство з польським королем. Й.в. королева, говорив посол, доручила мені сказати вам, що рада цьому братству і не хоче бути йому перешкодою.

Після цього Сефер кази аги вилив свою лютю на Хаджи-Мустафу, який був послом у Швеції, і наказав його бити по п'ятках, заувживши, що його не для цього посилали, щоб він дружбі між польським королем і шведською королевою сприяв до того, що вже вони і допомогу один одному посилають. Хаджи-Мустафа, однак, відкупився чималою сумою грошей і його не били.

Через дві неділі після цього хан повинен був виступити. Могутність його війська - 40 тисяч орди. Ніщо вже не може перешкодити виконанню відважних замислів й.к.м. Просуванню його перешкоджає лише велика кількість возів, можна сказати, небачена в пам'яті людства. Безкінечним здається військо, дуже багато людей, коней, худоби, коли ми розташовуємося табором уже в новому місці, другі ще і не рушають з місця нічлігу. Всяка невелика пореправа затримує рух такої маси війська. Якщо порахувати вільну челядь, то здається, що її вдсятеро більше, ніж війська. Зараз готово до бою тисяч 40. Зі всіма возами і стількома перешкодами йти неможливо. Якщо ця велика маса прийде в замішання, це буде нашою погибеллю. Й.к.м., очевидно, хоче частину речей, найбільш обтяжливих, залишити, бо, правду кажучи, багато речей тягнемо за собою не із-за необхідності, а заради розкоші, бажаючи відчувати себе, як у Львові або Варшаві. Найпростіша обережність говорить нам про те, що вози були б нашою могилою і загибеллю.

Й.м.п. коронний хорунжий рушив на захист Олики, але думаю, що коли він почує про зняття облоги, маючи з собою 3 тисячі хоробрих солдат, постарается непомітно напасти на противника.

В той час, як я пишу ці рядки, прийшла звістка про те, що й.м.п. коронний хорунжий вислав вперед свого ротмістра п.Стшалковського з декількома корогами, котрий в дубенських лісах напав на козаків, які верталися з-під Олики, розромив їх табір, багатьох поклав на місці, добрих язиків набрав і здобич всю захопив і уже й.м.п. хорунжий з трофеями повертається до нас під Берестечко.

Вчора була військова рада з приводу того, чи рушати звідси й.к.м., чи вислати когось з кіннотою в тисяч 20, а й.к.м. щоб залишався з посполитим рушенням. Про рішення ради нічого не знаємо, так як воно залишається таємницею й.к.м. Однак, яке б

воно не було, воно залежить від повернення п.хорунжого.

Язики говорять, що хана ще немає.

Хмельницький як і раніше дуже обережний. Його щоденна варта складається з 6 тисяч. Затримка з прибуттям хана дуже турбує їх, думають, що якщо він через тиждень не прийде, то і черні не утримати козаків, тих, яких розбив й.м. коронний хорунжий, було 6 тисяч. Рахують, що тисяча з них загинула, тому що в одному місці їх бив п.Стшалковський, а в другому сам й.м. хорунжий.

ДОВ. - №196. - С.488-491.

№59

24 червня 1651р.

З листа шляхтича Войши королевичу Каролу про стан польсько-шляхетського війська під Берестечком.

Я вже повідомив в.к.м., що й.к.м. прибув під Берестечко, а тепер повідомляю, що він зупинився в четверті милі за переправою, яку лагодили два дні з високого наказу й.к.м. Наймане військо тільки що пройшло, а посполите рушення лише через декілька днів переправиться, так як там тяжка переправа. Оборонним місцем князів Пронських було те містечко, яке стоїть на болотах і в чагарнику, а тепер (дісталосся) в спадок пп.Ліщинським. Позавчора вночі п.Чернецький з 1200 польськими кавалеристами, тисячею драгун, 8 тисячами рейтарів пішов в роз'їзд, який повинен обов'язково підійти впритул до самого ворожого табору, куди і пп.Шмелинг, Обухович, Шумовський і Тишкевич часто ходять з наказу й.к.м. Ворог цей, який розташувався між Вишневцем і Збаражем на Колодинських полях, спалив Кременець, залишив тільки замок, і пішов назад під Псовче на великий український тракт. Можливо, що вони відходили, коли дізналися про наближення й.к.м. Раз вже й.м.к. щасливо перейшов через таку погану переправу, то тепер мабуть швидко піде з кавалерією, залишивши всі вози і взявши з собою тільки один. Харчі ми повинні набрати на 9 днів у в'юки. Об'єднавши посполите рушення з кіннотою, мають намір йти разом з й.к.м. Піде 3 тисячі піхоти і друге посполите рушення. Хто не може йти, залишиться при возах, навколо яких споруджують міцні окопи; а якщо буде на те боже благословення і щастя й.м.к., то за ним поспішать по тій дорозі і вози до річки Ікви. П.коронний хорунжий повинен йти з добровольцями вперед.

ДОВ. - №198. - С.496.

25 червня 1651р.

Лист Л.Ербеніга з королівського табору під Берестечком з повідомленням про облогу українськими військами м.Олики, про пограбування, які чинить польська армія і про чисельність посполитого рушення під Берестечком.

Я думаю, що ви вже раніше довідалися, що козаки, обложивши Олику, провівши даремно декілька разів штурм і загубивши при цьому 300 чоловік, почали вести переговори з городянами і умовилися, що місто дасть їм 60 тисяч рисдалерів, стільки-то кусків тканини, стільки-то биків і т. д. І в той час, коли городяни намагалися задовольнити їх вимагання, козакам повідомили, що коронний хорунжий знаходиться недалеко від них і йде на поміч місту з 4 тисячами вершників. Тоді козаки починають квапити місто, щоб їх вимоги були задоволені. Але місто, дізнавшись про поміч від одного російського селянина з ворожого табору, відповіло, що воно має для них тільки порох та кулі. Тоді козаки в кількості 5 тисяч чоловік зразу відійшли.

П.коронний хорунжий прибув туди через чотири години і, переслідуючи супротивника, надвечір наздогнав в чотирьох милях від Олики 200 ворогів, з яких 70 були вбиті на місці, 17 - взяті в полон, приведені сюди, і позавчора ввечері їм відтяли голови. Дев'ять з них прийняли католицтво. Наші захопили 60 чоловік і, у вигляді здобичі, декілька возів, навантажених зерном, і більше 200 биків. Поки вони били цих, ті, що спаслися, підпалили хлів, який горів всю ніч. Це було сигналом того, що поляки їх переслідують. Побачивши це, інші (козаки) з поспіхом пішли і ранком були вже по той бік Дубна. Наші надіються захопити і в них свою долю.

Після повернення п.коронного хорунжого тут в таборі пройшла чутка, що варшавський староста помер і його величність зараз же дав йому цю посаду. Але радість з цього приводу була недовгою, так як з Сокаля прийшли кращі звістки, які передав Кренфель, який був посланий туди його величністю. Хмельницький послав 300 своїх людей на Україну і в різні наші місця.

Ви побачите через декілька днів в Варшаві Нитхоша і того, кого королева Швеції посилала в Татарію. Вони поїхали звідси три дні тому назад.

Все тут дуже дорого. Щодо пива, то вони його продають по 24-30 грошей за кухоль, кухоль меду за половину рисдалера; буханка хліба, яка в Варшаві коштує грош, тут коштує 9-10

грошей. Але м'ясо тут дешево, так як рейтари викрадають стільки биків, що вони їх продають по два франка.

Його величність послав два дні тому назад п.Чарнецького з 3 тисячами вершників, щоб узяти язика. Чарнецький, військовий суддя і помічник головного генерала по гусарському обряду, будучи честолюбним, не повернеться, доки не привезе нам щонебудь певного.

Цієї ночі повернувся один із шпигунів головного генерала, який сказав, що хан зі своєю ордою прибув до Хмеля, який з цього приводу наказав вистрілити три рази з усіх гармат. (Потім) прийшов другий і сказав, що це не хан, що це тільки декілька сотень татар.

Ми ще в Берестечку, так того бажає його величність. Але всі ми перейшли мости разом з возами, яких більше 40 тисяч і які знаходяться тільки на рівнині і витратили на переправу два дні і дві ночі. Мені здається, що хочуть, щоб ворог зустрів нас тут.

При нашій армії є вже більше 80 тисяч чоловік посполитого рушення. (Це) хоробрі люди, які, як я думаю, завтра перейдуть мости, щоб бути біля нас.

Невідомо, скільки часу ми проведемо тут. Все як і раніше. Нічого іншого в теперішній час немає.

3 табору Берестечко 21 червня 1651р.

Приписка: Новини, повідомлені королеві у вівторок 19-го. Я писав вашій величності про прибуття короля і всієї армії на це місце і про новини, про які я дізнався в поході. 20 (числа) король, прослухавши богослужіння, відправився на ту сторону міста Берестечка, щоб оглянути місцевість, де його величність передбачає розташувати табором своє військо - через декілька днів, дочекавшись прибуття інших декількох воеводств, які знаходяться близько від нас. В той день в 2 години пополудні прибуде в поле шведський посол, який повернувся з Татарії, а також і п.Цорняк з своєю легкокінною корогвою.

Сьогодні, 21, король отримав листа від п.хорунжого, який три дні тому пішов звідси з 3 тисячами вершників, щоб надати допомогу місту і замку Олиці, обложеним сильним загоном козаків. В листі він повідомляє його величності, що п.Стжалковський, добрий воїн, відправлений ним з п'ятьма корогвами до цього місця, виявив козаків в деяких селищах навколо Дубна, які поверталися в свій табір з великою здобиччю, головним чином, з рогатою худобою, зняв облогу Олики. Він так зрадив

цій зустрічі, що з великою спритністю пішов супроти них, розбив їх наголову і дізнався від тих, кого взяли в полон, що їх табір з усією здобиччю розташований в околицях цього міста не більше як в півмилі від нього. Він не забарився прийти в це місце, пробрався в середину, незважаючи на велику кількість ворогів, яких було 5 чи 6 тисяч, розбивши їх табір і обійшовся з ними не гірше, ніж з першими, вбивши велику кількість їх і взявши в багато полонених, заволодів їх возами і всією здобиччю і забрав велику кількість коней.

П. хорунжий послав його величності лист, який йому написав п.Стшалковський ...про свою велику удачу. Він писав також королю, що сам повертається, бо вже немає потреби йти на Олику.

Король отримав повідомлення, що литовський гетьман розбив війська, які Хмельницький послав проти нього і навіть взяв в полон їх полковника на ім'я Небаба. Король чекає підтвердження цього повідомлення.

З табору під Берестечком 21 червня в 3 години пополудні 1651р.
ДОВ. - №199. - С.497-501.

№61

26 червня 1651р.

*З листа галицького стольника А.Мяковського королевічу
Каролю про події під Берестечком.*

Після того, як ми, з божою допомогою, переправилися на той бік річки, цей зрадник нічого не розпочинає, хоча згідно свідченням язиків ми очікували його в найближчий час. Більше того, валахи п.старости калушського принесли звістку, що Хмельницький пішов назад в бік Озовець. Останні язики пояснюють цей відхід Хмельницького тим, що він йшов назустріч хану, який повинен був з'єднатися з ним в минулу середу. Найбільш вірогідні (повідомлення) ми повинні отримати від п.Чарнецького, якого очікуємо сьогодні пізно увечері.

Й.м. король ухвалив прямувати завтра в бік Дубна і там, оволодівши переправою, дочекатися на (річці) Ікві посполитого рушення, яке вже швидко рухається до місця розташування й.м. короля. Мазовецьке ще не прибуло, інші ж, які далі - познанське і калишське - знаходяться зараз біля Крилова, а деякі, як, наприклад, краківське, вже сьогодні, переправились через Стир і увійшли в табір й.к.м.

ДОВ. - №200. - С.501-502.

26 червня 1651р.

*З листа галицького стольника А.Мяковського королеви
Каролі про просування польського війська на Україні.*

Стоячи з того боку Берестечка, (наші) відправили 2 роз'їзди. Один - 8 тисяч добірних кінних валахів з п.Степковським довіреним князя й.к.м. воєводи руського. Другий - тисяча вершників, 1000 рейтарів, 500 драгунів і чимало стрільців з п.Стефаном Чарнецьким.

23 червня й.к.м. переходив річку Стир під Берестечком. Потрібно було здійснити дуже тяжку і повільну переправу послідовно через 4 мости, тому в цей день ледве перейшла половина найманого війська, причому з великими труднощами з-за величезної, неосяжної, незліченної кількості возів, які неможливо було охопити поглядом ні вздовж, ні вшир.

В той же день відбулася таємна рада по питанню - атакувати ворога чи ні. Продовжувати шлях з цими возами чи залишити їх. Одностайна думка всіх була залишити вантаж і тільки з легкими підводами вирушати в дальшу путь.

24-го, в день святого Яна, після ранкового богослужіння, різні начальники військ й.к.м., при поздоровленні й.к.м. з святим патроном, за прийнятим звичаєм піднесли й.к.м. різні подарунки - добрих коней, шаблі, рушниці, сідла та інше лицарське спорядження, кожний за власним розсудом, як це ведеться у військовому таборі, де відчувається потреба не стільки в прикрасах і золоті, як в залізі, з допомогою якого здобувається перемога.

Опівдні прийшла неприємна звістка, що п.Степковський, на якого ми поклали були немалі надії, повертається, не виконавши завдання із-за злощасної заздрості і недисциплінованості, таких згубних на війні. Волохи різних панів, які знаходяться під його командуванням, не захотіли слухатися, відправлялися в безладді кожний куди хотів, по селах, по містечках, пиячучи, бешкетуючи та полохаючи козаків, а в одному місці упустили непростимо 200 татар. Добре сказав один волох п.старости сандецького, на прізвисько Середа: "Всім нам потрібно б познімати голови". Ні одного язика не привели, тільки повідомили, що коли зустрінуті люди з табору Хмельницького були взяті на катування, вони показали, що Хмель пішов кудись з кінним військом. Чи назустріч нам, чи до Дніпра. Однак після повідомлення, отриманого в неділю, виявилось, що це не так. 25 червня п.Чарнецький дав знати, щоб ми були на

сторожі, бо і хан є, і різні роз'їзди недалеко, відправлені для розташування на ниві коней.

ДОВ. - №201. - С.504-505.

№63

1 липня 1651р.

Лист з королівського табору краківському єпископу з описом боїв під Берестечком.

Небагатьма словами повідомлю в. кс. м. втішну звістку про щасливі успіхи військ й. к. м.

В минулу середу, тобто 28 червня, під вечір хан послав головне кінне з'єднання, десять або дванадцять тисяч чоловік, проти (нашого) війська. Спочатку вони зіткнулися трохи з нашими гарцюючими вершниками. Наказано було підскочити туди п.коронному хорунжому з його полком, а також з декількома корогвами кн.Вишневецького. Як насили на орду, прогнали її з поля геть, поклавши немало трупів, і відігнали за переправу на мило з лишнім, з милості господньої без втрат в своїх або ж понісши невеликі втрати.

На другий день, у четвер, з'явився сам хан зі всією ордою і з козацькою кіннотою, показавши на горі велику могутність свого обозу і своїх військ. Довго наші стримувалися, (довго) билися тільки наїзники поки не прийшлося обом сторонам одночасно перейти в наступ. Коли вступили в бій різні полки, змагаючись з рівною надією на перемогу, тоді п.бог все ж таки дав щастя нашим: прогнали з поля орду, поклавши мертвими з тисячу чоловік татар.

Потрібно відзначити, що як в середу, так і в четвер, були перебиті всі мурзи, ватажки, молодці, котрі йшли попереду.

Але і у наших немало втрати, тому що загинув п. галицький Казановський, п. староста люблінський, п. Лигенза, мечник перемисьльський, п. Йордан, ротмістр, п. Лянцкоронський, ротмістр був взятий в полон, якщо він живий, що точно невідомо, і немало інших воїнів.

А з ополченням немало загинуло різних (людей).

Нарешті, вчора можна було бачити прекрасне видовище. В полі з обох сторін зав'язали між собою битву більше, чим чотириста тисяч війська. Був дуже густий туман, який стояв до десятої години. Користуючись цим туманом, й.к.м. вишикував війська чудовим і достойним похвали строем, і все кінне, піше та іноземне військо вивів у поле. Зав'язалась з другого боку уся міць козацька і татарська. Козаки з обозом і артилерією наступали, татари - зі

своїми полками. Але довго тривали роздуми про те, хто проти кого першим перейде у наступ. Накінець, прийнято було й.к.м. рішення наступати цим строєм на супротивника, який наближався зі своїм обозом до нашого табору.

Попереду йшов князь Вишневецький, п.воевода руський, який наступав на козаків. Були і інші допоміжні війська, а саме з ополчення. Наступили на весь козацький вогонь. Зразу почали сходитися. А коли вже вступила в бій вся артилерія нашої армії, ми прогнали козаків в табір, а татари також одразу і так швидко втікли з поля з усіма ордами, покинувши всю здобич, епанчі, бахмати, що їх здогнати не могли. Був взятий ридван з ханськими наметами. Цілком ганебно втікали. Цей бій тривав до вечора. Ніч перервала битву, загнавши козаків у табір. Там ми їх майже всю ніч вартували, не спавши, під сильним дощем, без палаток і без куренів.

Так п.бог дав славному перемогу в руки й.к.м. і відразу там же на світанку співали: "Тебе, Боже, славимо".

Тепер, маючи цю пташку в таборі, ми ще не вирішили, що з нею робити, бо в таборі є військо чисельністю більше ста тисяч чоловік, озброєних вогнепальною зброєю, (козаки) відступають вже перед нами на переправу і не знаємо, що робити, однак, його не прогавимо легко і спробуємо підкараулювати, надія на п.бога, що п.бог швидко віддасть його в руки й.к.м.

В цій вчорашній битві обох сторін лягло багато. Проте наших загинуло не більше двох сотень, з тієї ж сторони більше, і притому знатних татар. З нашої сторони такі знатні, як п.каштелян чернігівський, п.Мойчинський, підкоморій веллонський п.Милашевський, мічник ленчицький, п.Миколай Рей, другий п.Рей, староста либуцький, п.Стадницький, підкоморій саноцький, п.Баль, хорунжий перемишльський, останні двоє ще в четвер, і інші люди, і різні знатні шляхтичі з ополчення. Проте в такій грі так повинно бути і притому п.бог дав можливість одержати таку видатну перемогу. Проте спітніють ще наші лоби, поки ми цей табір і цю пташку здобудем та ін.

ДОВ. - №209. - С.526-528.

№64

2 липня 1651р.

Лист Р.Пясецького королевичу Каролу з описом втечі кримських татар з-під Берестечка.

Ясновельможний милостивий королевич, п.п.мій милостивий.

Знаю, що я, президент в.к.м.п.м.м. написав приватні листи попередньою поштою, які я неодмінно при цьому (прочитав), як щоденне приємне проведення часу.

Хан, побачивши, що на нього наступає велика сила кінноти і піхоти і всемогутня артилерія, і помітивши, що ліве крило (польських військ) гнало козаків шаблями, як худобу, і, відірвавши частину (козацького) табору, витиснуло їх звідти, повернувшись на південь і залишивши намети, вози, коней і весь ясир, ганебно втікав тільки з декількома тисячами орди, упряжки яких вимальовувалися на схилі горбів. Коли наші перейшли в атаку і розсіяли відступаючих, а інших розгромили, то (татари) ще скоріше втікали протягом всієї ночі. Сам хан (тікав) в повозці, все кинувши. Затримався тільки біля Кременця, а татари в такій паніці втікали, що й сідла і войлоки з під себе і сагайдаки викидали для полегшення.

Таким чином, господь бог благословив цей день - п'ятницю, тобто останній день червня і дав й.м. королю безсмертну і нечувану на землі перемогу над поганством і над гордим бунтівником.

Язики, (затримані) під час втечі, перш за все, стверджували, що хан обіцяв помститися на жінках і дітях козацьких за втрату своїх самих кращих коморних наїзників, яких він ніколи не губив більше ніж тут, і звернувся до Хмельницького, як до мужика, з такими словами: "Ти мені обіцяв, що ляхів буде не більше 15 тисяч, а я їх застав таку велику кількість".

Цей зрадник, коли нас застав вечір (тому що на лівому крилі ми почали битву в дві години), улаштувався зі своїм табором над малою річкою Гасловкою біля села Солонева, сильно обкопався з усіх сторін. Вчора не можна було його атакувати у відкритому бою, тому що прийшлося б загубити людей. (Його можна було) тільки обложити, що і зроблено. Тоді й.м.король наказав переправити два полки на ту сторону Гасловки і укрити їх там, а з цієї сторони теж турбувати (козаків) вдень і вночі гарматною та ручною стрільбою. Дуже багато їх переходить до нас.

У всіх битвах загинуло не більше 300 чоловік шляхти, та і то більше всього з посполитого рушення, особливо на флангах, тому що їх татари більше всього атакували, (при тому) завжди наступали зі всієї сили на ліве крило, дізнавшись від полонених, що там стоїть посполите рушення.

Загинуло декілька наших начальників, як (каштелян) галицький, п.староста люблінський, п.Ланцкоронський, ротмістр п.Лагенза, мечник перемишльський, п.підкоморій саноцький. В день св.Пет-

ра і Павла взяли (в полон) наших три корогви, між ними і корогва п.краківського, так як їм ніхто не допомагав. П.краківський був тоді не до часу у короля й.м. Із цієї пастки, з милості божої, ця пташка як-небудь вже не вийде і ще мазурам дістанеться.

Неодмінно повідомлю про подальші події цієї війни. Тепер покірно припадаю до ніг величності в.к.м.п мого милостивого.

В таборі під Берестечком 2 липня 1651р.

Вашій королівській милості п.м.м. найнижча підніжка Ремігіан Пясецький.

Наші добровольці, які ходили за ними в погоню, взяли незлічену кількість худоби, коней, продовольства.

ДОВ. - №211. - С.529-531.

№65

8 липня 1651р. - Польський табір під Берестечком

Лист невідомого до невідомого.

Ми на протязі цих днів щоденно дивимося здалеку на це хлопство, ніц ретельного не чинячи, хоч досить(?) як іноземної піхоти, так і (своєї) служилої. Вони ж, купами відкриваючися, втікають з табору. Отаке недбальство пп. регіментарів, що вільного шляху, котрий ці гультаї мають лише один, не хочуть у них відтяти, очевидно, що ще на щось більше та гірше держать цих зрадників. "Язики", котрих кожного дня понад десять передаються до нашого війська, твердять, що (обложені) неодмінно мають прагнення втікати. Чого ми сподіваємося напевно цієї ночі і вже стало наше військо готове строем. Але, як бачу, вони, постерігаючи нашу готовність, назад відступили. Всю свою надію вони покладають на Хмельницького, сподіваються, що він прибуде з ордою, але дуже вони щодо цього помиляються, е с, е с.

Воеводський держархів у Кракові. - Зібрання Русецьких. - №31. - Арк.147. - Копія. - Переклад з польської. Тексту передє заголовком, зроблений копійстом: "З табору дня 10 липня".

№66

9 липня 1651р. - Польський табір під Берестечком

Конфесата (протокол допиту) козака Яхима з Остра.

Конфесата козака, котрого потім стято.

Яхим з Остра, Переяславського полку (козак), Шкуратянської (?) (сотні), старий реестровий козак. Хмельницького нема у таборі. Як закрив табір у п'ятницю, так зразу ж пішов до татар і чути, що його татари прикували, кажучи йому: "І ти наш, і добро

твое (наше), і Україна наша». У суботу зібралось військо само. Вчора обрали (гетьманом) Джеджелія. Він сам не хотів (цього), але його війською обрали, просячи дуже й кажучи, що їх той завів, так (ти) або виведи, або мирись; або биймося або поклонімося. Тепер бояться дуже тому, що тут вістей нема; військо стривожене, бо нема вістей, бо орда туди пішла і знають ці (обложені), що забере у них все. Одні (обложені) думають втікати, інші - затриматися. Важко їм, незнаючим (ситуації) щось доброго порадити; (вони ж), як бджоли без матки. Якби я, сказав мені (полонений), викликав Джеджелія і поговорив з ним, то він би швидше*. Каже він, що все це чернь; військо велике, але абияке, дуже боязьке. Хмельницький пішов тільки з Виговським, сам-п'ять; тільки залишив у війську бунчук і булаву. Старшину не карано. Патріарха нема, але попи є. Один з цих (попів) виходив з хрестом до Джаджалія, але він, як (...) ** знати. Переправу на той бік самі (великою) кількістю і неладом понишили й попсували. Хліба нема, одна звезина й саламаха, тому й голодне військо. Однієї гетьманської артилерії із сорока гармат, а двадцять інших - при полках. Пороху мало. Не сподіваються допомоги, підкріплень і порятунку нізвідки.

"Оссолінеум" у Вроцлаві. - Відділ рукописів. - №5656. П. С.156. - Копія. - Переклад з польської.

№67

9 липня 1651р. - Польський табір під Берестечком

Лист польського шляхтича Габрієля Домарацького до невідомого.

Ми оточили козацький табір з одного боку, а другий бік вони мають вільним. Через (наше) безладдя й незгоди. Отримавши з Божої милості перемогу, (ми) через своє недбальство й незгоду призвели до того, що ця війна мабуть затягнеться. Ці зрадники кілька днів просили про милосердя, а потім заявили, що вмруть як один, а не піддадуться. Сьогодні прийшла відомість, що орда з Хмельницьким повертається до нас, проти котрої князь й.м. з іншими їх м.м. з понад десятьма тисячами (війська) йде, дай Боже, щоб щасливо. У такому як нині великому безладі ніколи ще не була Корона Польська, а це через нікчемність вождів. Нехай дбає про нас сам Бог і його треба покірно й палко просити (про це). Що буде з нами далі, не затримаюсь ознайомити про це в. м. м. м. панів.

* Тут, очевидно, пропущене одне слово.

** Одне слово написане нерозбірливо.

У таборі під Берестечком. Габріель Домарацький
Воеводський держархів у Кракові. - Зібрання Русецьких. - №31. - Арк.147. Копія.
- Переклад з польської. - Текст передує заголовку, зроблений копійстом: "Від й.м.
пана Домарацького з табору під датою 9 липня 1651".

№68

1651р.

*Фрагмент автобіографії князя Богуслава Радзивила з описом
Берестецької битви.*

Року 1651 ...Я наздогнав короля й.м. у Любліні, звідки ми рушили до Сокаля, де переписувалося все військо і мої полки. Там, з'єднавшись з українським військом (мається на увазі польське військо, що діяло в Україні - упоряд.), котре привів з собою польний гетьман Калиновський, ми рушили під Берестечко повз славні могили небіжчика князя Олександра Пронського та пана Еліаша Арцишевського, значного полковника.

Коли ж мали рушати до Дубна, було повідомлено нас надвечір, що наступає кримський хан з Хмельницьким. Назавтра вранці (28 червня - упоряд.), у середу, наша сторожа, що стояла під замочком Козиним, примчала із звісткою, що вже бачила власними очима ворога. Коли я став з своїм кінним полком на базарі (торгівельна площа у таборі - упоряд.), то зразу було видно великі тумани, а потім раптово з'явився ворог, з котрим, власне тільки з ордою, бо козаки ще не прийшли, ми билися аж до самої ночі досить щасливо, причому не виводили свою піхоту у поле.

У четвер рано біля восьмої години орда знову прийшла до Козина і було її набагато більше, ніж перед тим, однак без хана. Рівно в полудень вона відчайдушно вдарила на нас і захопила гетьманський гусарський прапор. Довелося тоді й.м. пану Любомирському, краківському старості, й.м. пану вітебському воеводі Сапізі і мені вдарити на ворога, котрому ми дали відсіч, втративши з нашого боку й.м.пана Казановського, писаря польного коронного, і й.м.пана Осолінського, люблінського старосту.

З боку орди полягло чимало, але найзначнішим з них був ханський підскарбій, якого порубали.

О другій половині орда, ніц більше не пробуючи, відійшла назад. У п'ятницю вранці, о третій годині, король й.м., залишивши три тисячі угорської піхоти у закритому таборі, вийшов у поле з усією піхотою, артилерією та кіннотою. Нашого війська вісімдесят тисяч. Король й.м. доручив мені командування правим крилом іноземного війська, а генерал-майору Гувальду - лівим. Праве

крило кінного коронного війська очолив брацлавський воєвода Лянцкоронський, бо пан краківський, гетьман коронний, хворів; ліве - пан Калиновський, польний генерал, і князь Ярема Вишневецький, руський воєвода.

У бойовому порядку ми стояли від третьої години ранку аж до десятої. Стояли у страшній імлі, через яку ми нічого не могли побачити. Об одинадцятій з'явилися ворожі війська, кримські й козацькі, котрі вже об'єдналися, а нараховувалося їх сто вісімдесят тисяч. Вони з сильним криком рванулися до нас, але підійшовши ближче, зупинилися. Князь Вишневецький першим розпочав битву, з дві години був під безупинним козацьким вогнем і не зміг зламати їхній опір. Потім мені було наказано рушити проти ворога з іноземним військом, а й.м.пану Пшиємському, генералові артилерії, вдарити з усіх гармат; і те, і те мало успіх, бо внаслідок цього було випадково вбито ядром ханського родича, котрий знаходився біля хана. Орда зразу почала потроху відступати, а потім, коли один мій ескадрон з правого крила привітав їх мушкетним залпом, зовсім кинулася тікати. Вона покинула козаків і тільки забрала з собою гетьмана Хмельницького. Мені тоді дістався, коли орда втікала, ханський муругий кінь, котрого купив у челебі, а також ханський ридван з щербетами. Відпочивши потім трохи, ми того ж вечора́ оточили козаків і тримали їх у облозі до дня (...). В цей день вони, зробивши греблю через став з кульбак, кожухів і своїх візків, злякавшись не знати чого, у страшній паніці втекли з табору о восьмій ранку. Вони залишили нам всю артилерію, казну, тобто скарб, свої привілеї. Все це разом з константинопольським патріархом (насправді з антиохійським патріархом Евдоксієм - упоряд.), котрого зарубав малий хлопець, дісталось нам. За тими (козаками) було тоді наказано йти в погоню мені й й.м.пану Чарнецькому, котрий був тоді військовим суддею і поручником гетьманської хоругви. При цьому переслідуванні я завдав їм великої поразки, особливо у одному гайку, де їх було засіло вісімнадцять сот. Й.м.пан Чарнецький, йдучи другим боком, теж чимало їх поклав трупом. Тижнем пізніше ми йшли з-під Берестечка за ворогом аж до Крем'янця, звідки король й.м. повернувся через Люблін до Варшави, наказавши й мені їхати з ним...

Року 1651. Я був у битві під Берестечком, котра почалася у середу вранці, а закінчилася у п'ятницю ввечері. У цій битві я вів до битви праве крило іноземного війська, мій полк першим привітав орду, котра зразу ж відбігла (?). Два тижні пізніше, коли ми облягли козаків, останні втекли з окопів. Я, перейшовши через шанець

Губальда, потужно громив відступаючих козаків і тих, котрі ставали до оборони, в одному гайку поклав їх трупом 800, але й втратив там добрих офіцерів, мого корнета Корфа молодого та інших. Другим боком від табору Потоцького громив утікаючих пан Чарнецький і великої поразки завдав ворогові. Їхній табір разом з припасами і артилерією ми захопили. Константинопольського патріарха старого молодий хлопчисько стратив і голову (його) приніс.

Radziwiłł B. Autobiografia. - Warszawa. - 1979, - С.129-131, 171. - Переклад з польської.

№69

10 липня 1651р.

З листа німецького офіцера Іогана Хартунга про битву під Берестечком.

27 червня на коней, яких наші, знаходячись в таборі, пустили пастися, напали татари і забрали їх. Два з них належали королеві, вони були нею дані в користування королю і захоплені на пасовищі разом з останніми.

Для їх врятування було послано саме з наших* біля тисячі чоловік, але вони з втратами вернулися назад.

28-го декілька наших загонів було послано знову, але вони так само повернулися з втратами.

29-го знову відправлені і знову вимушені були повернутися, зазнавши великої втрати. Тоді ж залишилися там староста люблінський - молодий Оссолінський разом з трьома воїнами шляхетного походження, а також і п.Голковський, під яким був убитий кінь. Вороги його взяли в полон, а наші були відігнані. Далі настав день, коли для відправки цього листа прийшлося відійти звідси трохи далі.

Дякуючи везінню, супротивник дуже розхоробрився і наблизився до наших майже на відстань мушкетного пострілу. Тимчасом, вночі випадає великий туман, який прикриває військо ворога, що стоїть в бойовому порядку. Коли біля восьмої туман розсіявся, обидві сторони стояли в повній бойовій готовності. В цей же день - 30 числа - король дав наказ відкрити по козаках вогонь з важких гармат. Козаки зараз же почали стрільбу по посполитому рушенню, по трьом воєводствам, серед яких було ланцицьке**. (Козаки) підійшли до них впритул. І хоча (ополченці) мужньо билися, але були відтиснуті, і якби їх не виручили, вони змушені були б кину-

---

* З найманого німецького війська.

** Ленцицьке.

тися навтіки. Тоді ж залишилося на полі багато видних панів. А татарський хан тримався на горі і міг оглядати всю королівську армію. Побачивши всі збройні сили і добре одягнених солдат, він посилає повідомити короля, що прибув сюди не для війни, а для того, щоб укласти договір з козаками і Річчю Посполитою. Якщо козаки не погодяться на деякі справедливі пункти, то він допоможе їх самих приборкати і видасть Хмеля в руки короля. Король відповів на це, що він не хоче надалі вірити фальшивим словам хана і зовсім не потребує його допомоги, він сам може справитися з заколотниками. Хай він продовжує те, задля чого він сюди прийшов. Він скоро довідається, як г.бог дивиться на задуману справу.

І потім король починає зі своїми драгунами і вершниками атакувати гору. І так як хан не встиг ще окопатися, він незабаром був зігнаний з гори. Для наступу король наказав зарядити 8 гармат мушкетними снарядами і стріляти по татарах. В цей час один татарин, який при королі був в великій пошані, пішов до гармат і наказав стріляти по тому дому, в якому, як він знав, знаходився хан. Вони так і зробили. І, так говорять 20 полонених, високопоставлених татар, хан був однією кулею поранений у праве плече, а другою в ліве стегно, після чого всі як злетіли з гори. Навет хана незабаром був захоплений і переданий королю... Таким чином хан був відігнаний і до цих пір про нього нічого не чути. Хмель був загнаний назад у табір і оточений. Ним була захоплена переправа через струмок, але незабаром вона була в нього відбита. В таборі велика радість... Далі допоможе бог. Хмель знаходиться у козаків. Проте він відрікся від влади і передав її другому.

Шляхта незадоволена і (ремствує) на короля, що вони платять контрибуцію і, однак, самі взяті у військо.

Наймані солдати багато говорять про те, що їм точно відомо, що король хоче послати їх на бойню, тому вони гуртом написали п.Каролю скаргу, в якій просять дати їм пораду. Розумному зрозуміло.

Кажуть, що хана, напевно, немає в живих.

На цьому закінчую. Покладаюся на заступництво Ісуса Христа. Вітаю пана синдика і пана фон Хольтрі.

Залишаюся як і раніше мого високоповажного пана слугою
Йоган Хартунг

Варшава,

10 липня 1651р.

ДОВ. - №214.- С.539-542.

10 липня 1651р.

*Лист галицького стольника А.Мяковського королеви
Каролі про зраду татар українському війську в битві під
Берестечком і відмову української армії скласти зброю.*

З табору під Берестечком.

Після щасливої перемоги й.к.м., коли татарські орди були ганебно вигнані з поля бою, а запорізьке військо загнане і обложене в таборі, козаки як потопаючі, які хапаються за соломинку, намагалися врятувати себе. В неділю дали знати, що хочуть просити про помилування, написавши листа й.к.м. Але весь час проявляли своє вороже відношення до нас, невпинно обстрілюючи нас з гармат і не дозволяючи нашим переправлятися на другу сторону річки. Вночі ж, плазом підкравшись до одного з наших окопів, зарізали косами 8 піхотинців, декількох поранили і вже було заволодіти окопом, але спішно підкинуті підкріплення вигнали це поганство.

В понеділок дехто почав переходити від них до нас, а саме наша шляхта, яка була в них затримана і яку заставляли брати участь у всьому цьому. Вони розповідали, що Хмеля вже немає, що він втік з ханом, а серед козаків сильні чвари, як це буває в тілі з пошкодженою головою. Джалалію нав'язали всупереч його бажанню командування, яке він погодився прийняти тільки на декілька днів, що може поплатитися головою за це командування. Коли в цей день наші корогви сходили з поля, ввечері на них напало декілька дружинників і вбили біля десятка вершників.

У вівторок вже більше число їх ..., вийшовши з свого табору і шансів на гору, хотіли випробувати наскільки великі наші сили, але були вигнані з поля сміливими діями наших полків під самий табір, де їх кілька сот чоловік загинуло. Але і нашим перемога дісталась не без крові, так як вбито декількох дружинників, п.Сокола, мужнього ватажка, підстрелено і п.Пяшинського.

Весь день з обох сторін стріляли з гармат. Наші мали найбільший ефект. Більшість їх, навіть не від поранень, а від страху падало. Один товариш був вбитий з гармати, з рядових декілька вбиті солдатами в сутичці. Під п.Яцком Розважевським вбитий кінь, але сам він залишився, дякуючи божій милості, непошкодженим. Вночі селяни безперестанку пробували турбувати наших. Мали намір навіть напасти зненацька на табір, але обережність й.к.м. і регіментарів, а також світла ніч, яка буває при повному місяці, не дали їм здійснити їх безбожні плани.

В середу вранці Мустафа Целебі, вірний дружинник й.к.м. краківського, привів полоненого татарина Муртаза-агу, якого татари, відходячи, покинули на дорозі на возі, так як не могли його пораненого, везти далі. Цей Мартаза-ага - людина поважна і з татарської знаті, нащадок ханів. В Криму без нього не вирішувалося жодне питання. Поранений шротом в нижню частину руки і в бік, ледве вже говорив. Коли його підібрали, пропонував Мустафі Целебі 10 тисяч талерів, щоб віз його слідом за ханом, а не в наш табір. Біля тисячі мертвих і поранених кинули татари на дорозі, що раніше вважалось у них безбожжям. Видно, що жорстока скрута і сум'яття їх відвідали. Кажуть ..., що їх тисяча чоловік загинуло за ці три дні, крім поранених і полонених. Це нечувано, щоб так багато татар загинуло в попередній битві. Сам хан не поранений, але декілька мурз, які біля нього знаходилися, вбиті. В цей день було спокійно, вночі ж козаки збиралися щось організувати, але сильний дощ, який лив всю ніч, напевне, перешкодив їм та й нам немало набрид, так як біля 10 тисяч війська стояло в бойовій готовності, а також Калишський полк, який тільки прийшов і відбував свій перший караул. Ввечері пан Балабан з тисячею людей перейшов на ту сторону, щоб перешкодити козакам добути фураж. Дізнався я про це від утікачів, які сотнями почали втікати під приводом добування фуражу і дров. В четвер зустріли ми їх великим залпом з гармат, чим їх порядком стурбували, так як били з декількох сторін. В результаті опівдні були послані три козацькі полковники, тобто Криса, полковник чигиринський, чоловік пригожий і як кажуть доброзичливий по відношенню до нас, Гладкий і Переяславич. Їх привели спочатку до п.краківського, де їм дали доброго прочухана, бо й.м.м. краківський докоряв їм за всі їх злочини, кажучи: "Ви зрадники, яких нема більше в світі. Мабуть ви вже не християни, так як з татарами і турками за панібрата, не йдете повинитися перед королем й.м.н.п." Потім були приведені за рішенням сенату до й.к.м.мм., у якого вони майже простягнуті на землі просили про милість, а всю вину, як завжди, звалили на Хмеля і на других своїх. Перед нашими п.п. сенаторами стелили одяг і цілували руки. Досить було виявлено покори, тільки б вона не була удаваною. Потім, після належного роздуму, й.к.м. повідомив через й.м.кс.канцлера, що хоча злочинам їх немає рівних в світі, й.к.м. як милосердний по прикладу господа бога не (відмовляє їм) в милосерді, лише б вони щиро покаялися. Умови ж будуть повідомлені завтра, а сьогодні щоб залишили одного з них в заставу, показавши цим, що щиро про-

сять про милосердя. І вони зараз же, хоча і побоювалися, залишили полковника Крису, який охоче залишився, так як і сам говорив нашим, щоб його залишити. Всі троє були одягнені в шовки і кармазини, але Криси переважав інших і фігурою і вбранням.

В п'ятницю після довгих дебатів й.к.м. були їм передані в табір умови, за якими вони прислали двох своїх. Коротко зміст їх був такий: по-перше, поскільки немає Хмельницького, який був винуватцем всіх бід, хай віддадуть королю й.м. 17 полковників, перерахованих по імені, для здійснення над ними кари, а інші як застава замість Хмельницького і Виговського. По-друге, хай віддадуть всю зброю - і ту, яка тут, і ту, яка на Україні знаходиться, й.м.королю і панам своїм, а також хай віддадуть корогву, яку Хмельницький отримав від й.к.м., гетьманський бунчук і барабани, які й. к. м. дасть тому гетьману, котрого призначить їм сам. Так як й. к. м. мабуть відкладе призначення гетьмана і визначення числа військ до сейму, то поки хай радіють куруківськими пактами.

Дали їм дві години строку на обдумування цих умов, але в цей день вони так і не відповіли. Крису як і раніше залишили на ніч. Чекали, що вони сьогодні скажуть. Вони затято хочуть залишитися при зборівських пактах, але з божою поміччю, яка всіма ділами й. к. м. чудово управляє, цього не може статися.

В той час як я пишу ці рядки, прийшло повідомлення про те, що козаки тільки частково приймають пункти, запропоновані й. к. м. Обіцяють спробувати видати Хмельницького і Виговського і присягнути на вірність королю. Ні старшини, ні зброї видати не хочуть, скоріше голови складуть. В зв'язку з цим й.к.м. вирішив збити з них пиху і наказав зараж же палити з гармат по їх табору. До того ж і чутки про татарські підкріплення виявилися помилковими, так само як і чутки про те, нібито хан знаходиться під Вишневцем і готовий прийти на допомогу обложеним козакам. Всі ці вигадки боягузливих людей були забуті.

ДОВ. - №215. - С.542-547.

№71

12 липня 1651р.

Лист Р.П'ясецького королевичу Каролу з повідомленням про відхід українських військ з табору під Берестечком і небажання посполитого рушення далі залишатися у війську.

Ясновельможний королевич!

Вельмишановний мій пане!

Дякуючи провидінню і милосердю господа бога і щастю й.к.м.

перемоги дістаються за перемогами без кровопролиття і втрат у війську. В великий понеділок жорстокий страх заволодів черню, (якій здалося) що біжить старшина, (яка виїхала для рекогносцирування (в зв'язку з тим, що) напередодні з нашого табору вийшли люди з п.воєводою брацлавським) і вони, жахливо розгубившись і опустивши руки, втікали без бою стрімко і ганебно на очах всього війська, як худоба. Багато з них втопилося на переправах, так як втікали вони не оглядаючись, наповнюючи трупами болота і греблі. Від шаблі ж загинуло їх мабуть три тисячі в ставку і чагарнику. Був наказ не переслідувати їх, бо всі ж побоювалися засади, та інші, не витерпівши, йшли слідом за ними до с.Рудки за дві милі і, відрізавши їх від інших, вбивали.

Пан воєвода брацлавський їх зустрів, але, думаючи, що вони пішли на нього зі всією своєю силою, дав їм дорогу. Звичайно, якщо б він знав про їх втечу і сміливо по них ударив, то, напевно, їх розгромив би. Коли він дізнався про стан із свідчення язика, він пішов за ними, але вже було пізно.

(Недивлячись на те, що) необхідно закріпити перемоги і вернути бажаний мир цим краям, посполите рушення вимагає розпуску по домівках. Бажаючи видумати хоч би який-небудь привід, твердить, що "ми вже два тижні добре послужили". Але коли діло дійшло до сеймування, то з'явилися не тільки труднощі, але навіть непереборні перешкоди. Король й.м не обіцяв особисто йти в наступну п'ятницю і сьогодні наказав сурмити, щоб готувалися всі без винятку, і велів також писати я.п. гетьману польному, який знаходиться попереду з кварцяним військом. Переферендар коронний вчора переконував (шляхту, заявляючи), що хан пише п.краківському, що він у відповідь чекає в полі короля, не будучи в змозі сам битися в лісах і водах і перемогти такі великі війська. Проте це не хвилює шляхту, хоч вона знає і бачить послаблення Речі Посполитої і повернення небезпеки, яку бачила в минулі століття.

Не має у них пристрасті і любові до государевої величності і до Речі Посполитої, тільки є нарікання, чвари і підозра. Крім цього є бажання до суперечок, яким сприяють і самі п.п.сановники і сенатори, ганблячи один одного і гублячи таким чином довіру і авторитет у народу.

Але недоречно говорити про такі справи, а (потрібно) тільки низько припасти до ніг вашої величності, що я покійно і роблю. В обозі 12 липня 1651р.

№72

12-13 липня 1651р.

Реляція про битву польсько-шляхетських і українських військ під Берестечком.

Реляція про найславетнішу перемогу найяснішого і наймогутнішого государя, государя Яна Казимира, короля Польщі і Швеції, над кримським ханом і об'єднаними (з ним) бунтівними козаками, отриману 30 червня 1651 року під Берестечком

Король, зібравши звідусіль всі війська до Сокаля, посунув 15 червня табір під місто Берестечко, розташоване над річкою Стир і затримався тут на деякий час, чекаючи отримання більш достовірних повідомлень про з'єднання ханських татар з бунтівними козаками, які забарилися біля збараського замку, як раз в день, (призначений для) відходу короля, сповістили з корогв кн.Вишневецького, руського воеводи, про те, що хан об'єднався з бунтівниками і що обидва вороги, залишивши обози і об'єднавши війська, рушили проти короля і знаходяться на відстані декількох миль від нього.

Король, обрадований цією звісткою, наказав обозам, більша частина яких вже рушила, повернутися і на цьому місті будувати і укріплювати табір і зразу направив свіжі найдосвідченіші корогви для отримання більш певних відомостей про прибуття ворога. І вже тоді посланці, безперервно прибуваючи весь час і наступний день, 28 червня, доповідали і підтверджували, що приходить тільки деяка частина ворожих військ, а не його головні сили.

В середині того ж дня з'явилися татарські загоны. Наші кінні війська вишикувалися за наказом короля перед табором на випадок, якщо ворог спробує напасти на нас. Отож, коли ворог, гарцюючи, на віддалі спробував спонукати до бою наших солдат, чимало королівських воїнів виїжджали загонами, змагаючись і стинаючись, вони взяли у полон і побили багато ворогів, роблячи, таким чином, в той день щасливий вступ до битви наступних днів. Однак ворог до тих пір не відступив, поки не почало вечоріти. Тоді за наказом короля десять тисяч наших воїнів напали на них (як показали пізніше полонені, це була найдобірніша і найдосвідченіша кіннота ворогів), примусили їх тікати і взяли серед багатьох інших двох знатних полонених. Переслідуючи ворогів протягом півтори милі, наші рубали їх і завдали їм великих втрат.

Очевидно, це було зроблено Георгієм Любомирським, коронним великим маршалом, і Олександром Конецпольським, коронним хорунжим, зі своїми корогами і корогами краківського каштеляна.

Так само пройшов і наступний день, як передавали, вже в присутності хана. Але король не рахував потрібним вишикувати в бойовий стрій всі війська, так як не отримав задовільних відомостей про силу і кількість ворога. Тому визнав за краще також і цей день використати для дрібних сутичок з метою розвідування сил ворогів. Однак гетьман, за наказом короля, вишикував кінні війська. Тим часом всі інші війська хотіли також виступати і рвалися в бій. Тоді прибув хан татарський і гетьман козацький і, розташувавши табір на відстані в півтори милі від наших позицій, перешкоджали нам фуражувати і, намагаючися нас налякати, підпалили за своїм звичаєм маєтки, так що далеко навкруги було видно дим пожежі.

Більша частина дня вже пройшла, коли на очах у королівського війська з'явилися більш густі, ніж напередодні, татарські і козацькі клини, які впереміжку покрили навкруги сусідні поля. Хан кримський спостерігав здалеку через підзорну трубу за успіхами своїх військ, оглядаючи обстановку битви, що розпочиналась. Коли королю доповіли, що ворог виступив з більшою силою і наближається до таборів, він наказав виступити полкам лицарів Миколи Потоцького, великого коронного гетьмана, Георгія Любомирського, маршала коронного, і Леона Казимира Сапегі, підканцлера В. князівства Литовського, і залишити ворога. Іншій частині вишикуваної армії залишитися тут перед табором.

Наші рушили на ворога з великою силою і мужністю, відтіснили ворога і відкинули його з поля, але коли в запалі битви декілька поодиноких корогв дуже необережно відірвалися від своїх, забігаючи занадто вперед, вони були оточені ворогом, який застосував в бою тактику втечі, і чимало загинуло з тих, які в той день брали участь в бою. Серед інших убитий Георг Оссолінський з Тенчина, люблінський староста, і ротмістр однієї з лицарських корогв, племінник по брату того великого канцлера, Георгія герцога на Оссоліні, який помер в минулому році. Загинув і Ян Казановський, брат по батькові бувшого маршала сенату, загинуло багато шляхти, але ці вступні бої обійшлися набагато дорожче ворогу. Особливо дорого обійшлися вони кримському хану, який загубив в той день деяких найхоробріших воїнів, як це з'ясувалося згодом зі свідчень захоплених простих і знатних по-

лонених. Тим часом з наших загинуло не більше трьохсот чоловік.

Коли сонце хилилось на захід, і ворог, залишивши вбитих розкиданими по всьому полю, покинув свої позиції, король обміркував бій, що мав відбутися наступного дня. На допиті полонені показали: кримський хан має сили більше, ніж пам'ятає пам'ять людська, так як, крім незліченних татарських орд, його багаточисельні війська збільшує безліч томолінських, сілістрійських і добружських турок та інших племен, які прибули на цю війну з офіційного дозволу турецького султана, оголошеного голосом вісників. Королю було також відомо, що військо козаків не було меншим, ніж в минулі роки, так що в цілому ворог налічував близько трьохсот тисяч чоловік.

Однак король, який почерпнув у божественного провидіння непохитну упевненість і який знав стійкість своїх ста тисяч чоловік, ніяк не бажав більше виждати, вирішив дати ворогу бій наступного дня і сам, розпорядившись про всі подробиці, які забезпечували щасливий хід справи, таємним наказом сповістив полковників піхоти і ротмістрів корогв, наказуючи всьому війську на слідуючий день бути готовими до бою.

Отож, наступив щасливий і достопам'ятний день 30 червня, коли повинна була вирішитися на полях Берестечка доля католицької релігії, короля, королівства і по правді кажу - всього християнства. Король задовго до ранку, помолившись богу і прийнявши як звичайно святий сакрамент, вивів на самому світанку далі від табору всі війська, і хоч дуже густий туман, який сприяв ворогу, покривав землю, сам розпочав вишикувати бойові порядки. Ця робота зайняла декілька годин до тих пір, поки не розсіяла густий туман і виблискуюче сонце не показало, наче відсунувши покров, прекрасні бойові порядки, розтягнуті на протязі майже половини російської милі, які король таким чином вишикував.

Центр і головні сили були повернуті на південь. Попереду строю стояли гармати, якими командував Сигізмунд Пшиємський, головнокомандуючий артилерією. Сам фронт займала піхота, вишикувана по шість в одному ряду, - підрозділи князя Богуслава Радзивілла, генерал-майора Христофора Убальда і крім того щільні бойові порядки особистої охорони короля. За ними йшли допоміжні кінні загони пікінерів, вишикувані корогвами посередині. Тут і там стояли кінні загони рейтарів Людвика Вейхера, воєводи поморського, і багато інших. Весь порядок завершували розставлені фалангами, щільно об'єднані полки, які були прикриті з обох флангів одиничними корогвами, яким було наказано стояти посе-

редині. З обох флангів були вишикувані вершники без дротиків, фронт, тил і боки яких прикривали вишикувані зворотним способом кінні загони (бувших) польських козаків, тепер драгунів.

Король довірив командування правим флангом Миколі Потоцькому, гетьману великому коронному. На тому ж фланзі стояли з своїми частинами Станіслав Ланцкоронський, воєвода брацлавський, Георг Любомирський, великий коронний маршал, Леон Казимир Сапега, підканцлер литовський, і Олександр Конєцпольський, коронний хорунжий. Лівим флангом командував Мартин Калиновський, чернігівський воєвода, польний гетьман, якому допомагали ті, які сюди привели свої полки, а саме Ієремія-Михайло князь Вишневецький, руський воєвода, Станіслав Потоцький, подольський воєвода, Ян Сахаринський, брацлавський воєвода. Сам король командував центром, який складався з солдат, озброєних німецьким способом, і пікінерів. Шляхту ж, зібрану з воєводств, він вишикував частково в резерві, частково на правій дільниці лівого крила. Ліс, який прилягав до правого флангу нашого строю і в якому ворог міг влаштувати засідку і напасти на наших, король зміцнив піхотою і табором.

Коли король вже вишикував розташовані таким чином сили, ворог з'явився на полі брані, ведучи з собою величезні полчища, і на відстані однієї милі покрив поле військами самих добірних і досвідчених солдат. Татарські полки займали його правий фланг. В той час, коли хан стояв коло лісу, його дуже довгий стрій розтягнувся через гущавину гори, ліва частина якої дісталася козакам. Туди стягнув він основні сили, бо в тій частині знаходився табір і там же стояв вельми густий стрій, створений з об'єднаних кінних татарських загонів.

Остовпільний від першого погляду на королівський стрій, який далеко і широко займав поле, ворог завагався і турбував наших тільки сутичками. Але тим часом, коли ніхто з наших не виходив зі строю, бо король під загрозою смертної кари заборонив виходити з бойової лінії, ворожий стрій, який перебував під гарматним вогнем, зазнав великої шкоди, бо гармати, які розважливо були спрямовані Сигизмундом Пшиємським, начальником артилерії, били так, що кожним пострілом розбивали велику кількість ворога, який стояв в щільному строю.

Тиснучи ворога, який не зав'язував битви до третьої години дня, король рухав поступово і дуже повільно центр з гарматами, які знаходилися попереду і які наносили шкоду ворогу у напрямку до схилу гори, де згущався татарський стрій, наказуючи, щоб і пра-

вий фланг також рухався. Тоді ж Сигізмунд Донгофф, бидгощський староста, зажадав, щоб король дав йому дозвіл кинутися в бій з частинами, якими він командував.

Не було нестачі і в таких, які вимагали, щоб король переніс битву на слідуючий день, так як здавалося, що тоді стане слабшим вітер, який дув в обличчя нашим воїнам. Але король, поступаючись запалу воїнів воєводи, наказав розпочати битву на лівому фланзі і тоді князь Вишневецький, руський воєвода, кинувся на противника з дванадцятьма корогвами старих воїнів, за якими наступали і яким допомагали легко озброєні загони вершників шляхти краківського, сандомирського і ленчицького воєводств.

В той час, коли тут йшла жорстока битва і кожен з обох супротивників намагався отримати перемогу, король тримався в центрі. І коли вже ворог, направляючи усі сили, затримав наш натиск, послані королем полки ретарів і інші, відновивши битву, покладали багато ворогів і примусили тікати козаків, котрі сховалися за возами табором, і татар, які бігли на верхів'я гори, де стояли татарські клини. Король, зломивши на одній дільниці основні сили противника, поквапився рушити найшвидшим чином увесь стрій у напрямку схилу гори. Тим часом варвари тікали, знаходячись під вогнем наших гармат, втрачаючи силу. Вони намагалися нестямним криком і натиском налякати полки, які проривалися на верхів'я гори. Але коли великий духом король наказав наступати, полки, стріляючи з рушниць і гуркочучи з гармат, просувалися безстрашно вперед.

Тоді король попав у величезну небезпеку, бо ворог випадково дізнавшись, де він знаходиться, прицілвся двома гарматами, які були наведені для цієї цілі, і ударив по королю з того напрямку, де стояли коло лісу зібраними татарські клини. Біля нього пролетіли з недольотом і перельотом чотири ядра, останнє, не долітаючи до короля, впало на землю в той час, коли він не хотів рушити з місця.

Тим часом один з наших воїнів, побачивши біля лісу великий білий прапор, догадався, що там знаходиться хан, і порадив королю вистрілити по цьому місцю з катапульти. Коли це було зроблено і якийсь знатний татарин, який знаходився біля хана і був уражений пострілом метальної машини, упав з коня на землю, всі ці величезні полчища кинулися навтіки. І коли король з усім бойовим строєм досяг верхів'я гори, наша кіннота ледве встигла зав'язати бій з татарами, які кинулися навтіки. Сам хан, діставши бистроногого коня, втік, залишаючи частини, які повинні були

затримувати наших, щоб дати йому можливість від нас вислизнути. Але ті також не витримали першого натиску наших воїнів правого флангу, які вельми досадували з-за того, що вони повільніше, ніж інші, сходили на верхів'я гори і вже не зустріли безліч ворогів. Однак вони наздоганяли і рубали утікаючих, щоб ті не уникнули кари.

Який великий був страх і замішання ворога, видно з того, що не тільки деякі татари кидали на шляху одяг і пожитки, а також тіла хворих і трупи убитих, яких вони, за своїм звичаєм, забирали зі строю, але навіть сам хан залишив свою обстановку. Залишив він королю знаки своєї влади, бубон, коляску, годинник, ханський прапор. І п'ять руських миль після заходу сонця злякано тікав, як розповідали наші і інші полонені, які вирвалися з пут варварів і яких привели до короля.

Були досягнуті рідкі в інший час успіхи при невеликих втратах польської крові, бо в битві, яка продовжувалася чотири години, король загубив не більше п'ятсот чоловік убитими, відбив ворога і в особі одного кримського хана переміг так багато варварських племен, які йшли за його прапорами, і - що здається самим важким і що в першу чергу необхідно для приборкання заколотників, - своєю непереможеною правою рукою зірвав небезпечний для всього християнства військовий союз між варварами і заколотниками.

Ми зобов'язані цим в першу чергу богу і чудовій мужності великого короля, який особисто, наражаючись на небезпеку і воюючи майже як звичайний воїн, не тільки своїм щастям, а також відповідно до свого плану і знання керував всім цим походом.

Коли козаки втікали в табір, Хмельницький, гетьман козаків, пішов з нечисленними прибічниками до кримського хана і пішов слідом за ним - невідомо, добровільно чи з примусу.

Король гнав і переслідував утікаючих татар, щоб завершити перемогу; і коли наступила темрява, повернув в ту сторону, де на невеликій ділянці сусідньої рівнини, на якій йшла битва з татарами, козаки укріпилися в таборі за безліччю возів, (король) готувався брати приступом їх табір. Однак ніч сприяла ворогу. Король провів серед військ бурхливу, безсонну і сиру ніч і на наступний день обложив майже двісті тисяч заколотників.

Тим часом заколотники просили пощади і король поставив їм строк до дня 10 липня для прийняття умов. Коли вони їх відхилили, зробив облогу більш суворою. Він збудував в ці дні міст на річці і почав направляти загін солдат на другий берег річки, щоб

зробити облогу більш щільною, і тоді того ж 10 липня, заколотники, приголомшені страхом і попавши у відчай, покинувши гармати і все військове спорядження, дуже безладно тікали. Наші їх переслідували і вбивали тих, котрі розбрелися по полю.

В той день недалеко від королівського табору загинуло біля десяти тисяч ворогів; частина потонула, коли намагалася переплисти річку, частина була перебита зброєю. Серед інших був убитий архієпископ Коринфу із Пелопоннесу, а знаки його духовного сану, які знаходилися при ньому, були передані королю. Наші солдати взяли в бою також інші, раніше забрані предмети, і повернули королю: два прапори, з яких один подарував козакам в знак милості король Владислав, рушаючи в похід на Москву і наказуючи козакам, щоб йшли на цю війну; другий, який подарував Ян Казимир Хмельницькому, гетьману заколотників, після того, як він був вибраний королем, як свідоцтво своєї милості і бажаючи його повернути до кращого наміру. Після розгрому заколотників король негайно посилає за ними навздогін легкоозброєні корогви і сам з сильним військом рушає в напрямку на Київ. Ось такі діла ясновельможного Яна Казимира, короля, якому під керівництвом бога фортуна приготувала нові титули і нові історичні подвиги.
ДОВ. - №217. - С.549-559.

№73

18 липня 1651р.

З листа галицького стольника А.Мяковського з польського табору королевицу Каролою з повідомленням про загальну дезорганізацію польсько-шляхетської армії після битви під Берестечком.

Сповістив я в.к.м.н.м.м. про незвичайну і ганебну втечу козацького війська з-під Берестечка, а також про їх криваві втрати і про трофеї, які (раніше) були взяті у наших і (тепер) повернені, як гармати, корогви і різні, дуже потрібні листи і бумага. Серед інших є одна грамота цесаря турецького, яка була дана Хмельницькому на князівство руське, в документах описані всі способи, якими Ракочі повинен був брати Краків і стати королем Польщі.

При цьому сповістив я про те, що козаки пішли врозсіп, і як багато їх загинуло в лісах і болотах, як і самим селянам прийшлося їх бити під Дубном, де 6 тисяч трупів убито під Іквою. (Я сповіщав), як інші козаки розбіглися з-за голоду на Поліссі, Поділлі, Волині, залишивши все добро і багатство, яке і по теперішній день в великій кількості знаходиться в руках військових, як у вигляді

грошей, так і у вигляді різної здобичі.

Тепер, коли король й.м.п.н.м. хотів переслідувати залишок утікаючих і завершити свою перемогу, якась фортуна порушила єдність республіки (зглянься, боже) чварами серед лицарського стану, бо невідомо з якою метою і не рахуючись ні з гідністю короля, ні з суворістю права, ні із загибеллю Речі Посполитої, безбожно галасували, не слухались короля й. м. і не хотіли рушити з посполитим рушенням ні на крок далі за Берестечко. Які тільки не існували в світі поради, приклади, докази і притому все, що поблажливість і прохання могли (зробити), все це вжив й.к.м. з сенатом, тільки б на два тижні ублагати ополчення, щоб захотіли допомогти зусиллям й.к.м. Але немов би до каміння звертали-ся. Душа боїться згадати про це...

...Ми два тижні пожаліли для збереження того, що вони (предки) придбали ціною великого пролиття своєї крові. І зверх всього кидали короля з великим соромом і ганьбою, що (притому) кожний рахував сміливістю, а деякі (навіть) чеснотою. Коли ж справа дійшла до абсурдних заяв, їх мм. пп. сенатори просили, щоб дозволити хоча б лановий набір солдат і збір грошей. І так насилу вони погодилися на встановлення потрійного податку, що складе триста тисяч золотих. А коли про це велися переговори, то деякі вже не тільки поодинці, але й загонами тікали, і цілі повіті стрімголов через Стир тікали, ніким не переслідовані. А що б були перед лицем ворога?...

...Не кажу, що всім, але багатьом з тих, які ганебним чином залишили табір і стрімголов лізли на переправу на Стиру, де цілий полк не міг стримати натиску, покидали на шляхах вози і багато продовольства, щоб тільки мати можливість тікати. І особливо тим, які менше всього воювали або ж зовсім не були в бою і шаблю з піхов не виймали. Великі пани, які володіють самими кращими родовими маєтками і пожалуваннями республіки, не захотіли супроводжувати короля й.м. навіть на відстані в одну милю...

В таборі під Дунаївцями, мило від Кременця, 18 липня 1651р.
ДОВ. - №221. - С.563-567.

№74

1646 - 1655рр.

З хроніки подій 1646-1655рр. складеної польським шляхтичем.

1651...

В цьому ж році напередодні свята Петра і Павла наші отримали

велику перемогу під Берестечком, де знаходилось майже все те ж саме військо, що і під Збаражем. Ворожі хани самі з усіма ордами, а також Хмельницький ледве (відійшли). Козаки, особливо піхота, були оточені і їх потім, через два тижні, по милостивості випустили на загибель польському війську.

ДОВ. - №1. - С.12.

№75

31 липня 1651р.

Скарга київського стольника Олександра Хребтовича-Богуринського про те, що коли його богуринські селяни разом з тайкурським ксьондзом почали грабувати на переправі через р.Горинь втікаючих після Берестецької битви козаків, то тайкурські міщани відняли у них награване й зверх того загарбали їх майно в селі Богурині.

Року тисеча шестсотъ петдесять первого, месеца июля трыдцать первого дня.

На вряде кгородском, в замку его королевской милости луцькомъ, передо мною, Гелияшом Малюшицьким, буркграбим луцьким, и книгами нынешними кгородскими луцькими персоналитер становъшы урожоный его милость панъ Янъ Александер на Богурине Хребтович, столникъ киевський, своим и паньны Евѳрузыны Хребтовичовъны сыновицы своее, в летех недорослых будучое, именем противько славетным и опатьрнымъ Кирилови Церуликови и брату его роженому Слюсарови, брати роженой, возному и сынови его, такъ же бурмистром, лавьником и въсему послуству месчаном тайкурским с притомностю пана их, которых имена в той протестации протестаньсь за выражоные и спецификованные мети хочеть и в позвах, дасть Панъ Богъ, спецификовати декларовалсе, сведчил и протестовал о то, иж помененные месчане, пропомневъши права посполитого, винъ в нем писанных, в року теперешнем, тисеча шестсотъ петдесят первом, месеца июля четырнадцатого дня, кгда гултайсто козацькое в окопе своем под Берестецкомъ, за счаstem его королевской милости, пана нашего милостивого, и силами Речи-Посполитое, з ордою поганьскою суть знесеные, где остатокъ по килку десять тыхже козаковъ розно, где который могъл, утекали и през реку Горынь в селе Богурыне, маетности его милости протестаньтис, по килку десят а дие децима юлии переправовалисе и утекали; у которых, яко утекаючих, подданные протестаньтис, што который могъл, такъ кони, яко быдла и цньных речей, одбияли; якож его милость ксенъдзь плебанъ тамошньный тайкурский дня дванадцатого июля,

на тойже перепъраве некоторых заскочивъши, громил, здобычы вшелякие по них такъ в конех, в быдле, стрелбе и инъных речах брал и до Тайкура позапроважати казал; потом помененые месчане, яко се выжей поменило; дня чотирнадцатого, петънадцатого и шестнадцатого июля, в року теперешънем, по килканадцати коней до села Богурина приезджаючи, место громаеня козаковъ и браня од них коней, быдел розных, у подданных его милости тамошних богурьнских кони их власные, волы и инъныс быдла, которые часу права позъвами спецификованые будутъ, кгвалтовъне и безправъне побрали, пограбили и до места Тайкура, до домовъ своих, кождый з них з особъ, – на што который якое быдло, коня, вола взял, позапроважали и на пожытокъ свой обернули; през што помененые месчане право посцолитое зневажьли, вины в нем написаные попали и оные либере на себе и особы свое завъзяли и затыгнули, о што все помененый его милост панъ столникъ киевский итерум аткъве итерумъ сведчыл и протестовалсе, оферуючисе с поменеными мъсчаны инъ форо фори правъне чинити, на тотъ час просил, абы тая протестация до книгъ прынята и записана была, што отрымал.

Архив ЮЗР. - т.IV. - ч.3. - ССXXXVI. - С594-595.

№76

19* липня 1651р.

Відписка путивльських воевод С.Прозоровського і І.Чемоданова в Разрядний приказ з новиною, повідомленою учасником битви під Берестечком М.Забобурим, про козацьку раду, скликану Богданом Хмельницьким та її рішення просити російський уряд воз'єднати Україну з Росією.

Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси холопи твои Сенька Прозоровской, Ивашко Чемоданов, Ивашко Зиновьев челом бьют.

Нынешнего, государь, 159-го году июля в 13 день пришел в Путивль из турские земли полоняник русской человек; в роспро-се сказался родом вороножец сын боярской Микитка Ананьин сын Забобурой. Взяли де ево в полон в Вороножском уезде в селе Костенках крымские татаровя, которые были в загоне испод Волуйки от розменного князя в прошлом во 154-м году и продали ис Крыму в Царь-город. И был де он в полону в Царегороде 5 лет. А ис Царя де города выкрал ево греченин – Савою зовут – швец и отпустил на Русь в нынешнем во 159-м

---

* Дата подачі.

году в филипов пост*. И шол на Волоскую землю, а из Волоокой земли был у гетмана Хмельницкого в обозе с неделю. И при нем де, Микитке, были у черкас с поляки бои июня з 25-го числа июня ж по 27-го число. И на тех же, государь, боях поляки черкас побили многих людей. А крымской де царь стоял особо, черкасом не помогал и отступил прочь, потому что польской король крымского царя скупил и велел черкасские украинные, города, которые по сю сторону Днепра, воевать. И гетман де Хмельницкой ходил ис таборов крымского царя уговаривать, чтоб ему, гетману, помог. И крымской де царь ему, гетману, отказал, помочи на поляков не дал, и пошел черкасскими городами за Днепром и города воевал. А воевав де города, крымской царь пошел через Днестр на Волоскую землю.

А как де гетман Хмельницкой был у крымского царя, и в обозе де черкасы без него выбрали дву гетманов – Женжелу** да Матвея Гладкого, и они де гетманства не похотели, и о том де у черкас учела быть рознь. А поляки де черкас и обоз в те поры осадили, и полковники де и сотники из обозу побежали. А после их и все черкасы обоз, и пушки, и ружье, и знамена, и запасы покинули и побежали ж через речку Казинку болотом. И на том де болоте черкас потонуло и поляки побили тысяч з дватцать и больши. И пришли де, государь, с того погрому черкасы в город в Паволочь тысяч з десять. А он де, Митька, был с ними ж вместе в отходе.

А гетман де Хмельницкой ис Паволочи пришел в Киев. И в Киеве де, государь, июля в 3 день была у него, гетмана, с черкасы рада. И на той де раде приговорили гетман и черкасы: которые города по сю сторону реки Днепра, п с теми де, государь, городами хотят бить челом тебе, государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси, в холопство. А приговоря де, государь, на той раде, гетман Хмельницкой черкас распустил по домом для запасов. А собрався де з запасы, итти им в сход в Киев и стоять против поляков в Киеве. И ныне де, государь, в Киеве крепят осаду.

И мы, холопи твои, тово полоняника Микитку, дав ему подводы и кормец, отпустили ис Путивля к тебе, государю, к Москве июля тово ж числа. А велели ему явитца и отписку подать в Розряде твоему государеву думному дворянину Ивану Афонасьевичю Гавреневу да дьяком, думному Семену Заборовскому, да Григорью Ларионову, да Ивану Северову.

---

* Листопад-грудень 1651 р.

** Джеджалія.

№77

19 липня 1961р.

Відписка путивльських воєвод С.Прозоровського і І.Чемоданова в Разрядний приказ та розпитувальні промови І.Литвинова про битву під Берестечком та про наміри українського населення переселитися в Росію.

Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Руси холопи твои, Сенька Прозоровской, Ивашко Чемоданов, Ивашко Зиновьев челом бьют.

По твоему государеву цареву и великого князя Алексея Михайловича всеа Руси указу посылали мы, холопи твои, в литовскую сторону для проводыванья вестей путивльца Петра Литвинова с товарищи, а велели им ехать до черкаскова обозу.

И июня, государь, в 30 день путивлец Петр Литвинов писал к нам, холопом твоим, з дороги от Днепра от Ржищевского перевозу про черкаские вести и про польского короля с путивльцом с Митькою Котельниковым. И те, государь, ево вести мы, холопи твои, писали к тебе, государю, с путивльцом с Филипом Горбцовым того ж числа.

А июля, государь, в 12 день приехал в Путивль Петр Литвинов, в роспросе нам, холопом твоим, сказал: был де он у Белой Церкви, а до черкасково де, государь, обозу проехать было ему не уметь, потому что в те поры черкаской обоз от короля был осажен. А после тово, покинув обоз, черкасы побежали, а королевские люди в те поры, приход на обоз, тех черкас многих побили. И мы, холопи твои, ево, Петра, для подлинного роспросу послали к тебе, государю, с сею отпискою тово ж числа.

А отписку велели ему подать в Розряде твоему государеву думному дворянину Ивану Офонасьевичю Гавреневу да дьяком – думному Семену Заборовскому, да Григорью Ларионову, да Ивану Северову.

А на Москве Петр Литвинов в роспросе сказал: был он для проводыванья вестей в литовской стороне у Белой Церкви и слышал от черкас, которые бегут ис таборов з бою, и сказывали ему, [что] под Берестечком осажен был от польсково короля черкаской табар, а гетман де их Богдан Хмельницкой в то время был у крымсково царя, просил помочи на литовских людей. И крымской де царь ему, гетману, в том отказал, на ляхов помо-

чи не дал. А сказал ему, что он, гетман, на королевство хочет посадить венгерского владетеля, а ево де, крымского, и татар хочет побить. И без нево де, без гетмана Хмельницкого, как он был у крымсково царя, польской король черкасской табор из окопу выбил, и многих черкас побил, и в полон поймал, и многих черкас в речках на Икве и на Козинке потопил июня в 30 день; и пушки, и знамена, и всякое ружье король поймал. А гетман де ныне в Киеве. Да те ж черкасы сказывали ему, Петру, что хотели ани, черкасы, все иттить в государеву сторону з женами и з детьми на вечное житье, а опричь де государевы стороны им, черкасом, детца негде. А слышел он, Петр, те речи от беглецов, которые были в черкасских табарех, А в Киеве он, Петр, едучи от Белой Церкви, не был и что ныне в Киеве у гетмана у Богдана Хмельнитцкого делаетца, тово не ведает.

Да Петр же Литвинов сказал, что крымской хан со всеми татары пошел в Крым при них. А от черкас он, Петр, слышел, что крымского хана и татар нынешняго лета на государевы украины не чаять.

На об. л. 190 отметка о подаче: 159-го июля в 19 день подал Петр Литвинов. ЦГАДА, ф. Разрядный приказ, Белгородский стол, стб. 323, лл. 190—193. Подлинник.

№78

19 липня 1651р.

З розпитувальних речей у Розрядному приказі М.Забобурого про битву під Берестечком та намірах Богдана Хмельницького надіслати послів у Москву з проханням про включення України в склад Російської держави.

...А на Москве полоняник вороножец сын боярской Микитка Заб[об]урой в роспросе сказал сверх путивльские отписки*: гетман де Хмельнитцкой ис черкассково из большово обозу ездил в полки к крымскому царю просить помочи на поляков.

И без нево де полковники и сотники из обозу побежали и обоз покинули, и черкасы де потому ж из обозу побежали. И ныне гетман Хмельнитцкой, и многие полковники, и сотники, и черкасы з Богданом Хмельнитцким в Киеве.

А поехал де он, Микитка, ис Киева июля в 4 день, тому нине 15-й день. А был он, Микитка, в Киеве 3 дни, и при нем де гетман Хмельнитцкой многих черкас отпустил по домом для запасов и велел з запасами и со всею службою съезжатца в Киев вскоре.

И собрався с черкасы и со всякими белорусцы, хочет итти про-

---

* Див. документ №77.

тив поляков. А белорусцы де изо, всех городов от мала и до велика хотят з гетманом Хмельнитцким итти на поляков вместе для того, что им, белорусом, от поляков утеснение и гонение великое и хотят их привести в свою латынскую веру.

Да он же, Микитка, слышел в Киеве, что гетман Хмельнитцкой хочет прислать к государю к Москве послов вскоре, чтоб государь пожаловал велел ево, гетмана, и всех белорусцов принять в свою государеву державу с Киевом и со всеми городами, которые по сю сторону Днепра. А хто имяны послы от гетмана к Москве посланы будут, тово он не ведает.

А в турецкой земле во Царегороде был он, Микитка, 5 лет. И при нем, при Микитке, во Царегороде делалось большое нестроение: убито при нем 2 салтана и паши де турецкие, а с ними испаги стоят на янычар, а янычаре стоят на пашей и на испаги и меж де ими при нем, при Микитке, были 2 бои.

А на Белом де море турецких людей по вся годы побивают немцы*, и от тово де в турецкой земле большое нестроение. А в государеву сторону черкасы итти хотят ли, тово он, Микитка, не слышал.

ЦГАДА. ф. Разрядный приказ. Белгородский стол. стб. 323, лл. 194-196. Подлинник.

№79

Не пізніше 7 серпня 1651р.**

Вістовий лист піддячого Розрядного приказу Г.Богданова, що прибув з України від Богдана Хмельницького, про хід битви під Берестечком, про зраду кримського хана та прагнення українського народу з'єднатися з російським.

Вестовое письмо, что проведал всяких вестей, будучи у Богдана Хмельнитцкого, гетмана Войска Запорожского, Розрядного приказу подьячей Григорей Богданов.

Сказывали полковники: миргородцкой – Григорей Костыря, корсунской – Кильдей Онтонов, уманской – Самойло Иванов: стояли де они с гетманом табором под Зборовым многое время, а король де польской стоял в Сакали. И потом де гетман стал с войском обозом в Берестечку, блиско польского обозу. И июня в 8 день пришел под Берестечек к гетману и Войску Запорожскому на помочь крымской царь, и царевичи, и калга, и нурадын, и мурзы многие; и с крымским де царем крымских татар было с 150 000 и больши. И пришед де крымской царь, стал табаром блиско

* Мова йде про венеціанців.

** Дата визначена на основі документу №53 першоджерела.

казацкого обозу. И гетман де того ж числа крымского царя, и царевичей, и мурз звал к себе в обоз на банкет, и крымской де царь у гетмана на банкете был, да и на другой и на третьей день крымской царь на банкетах был же. И будучи де крымской царь у гетмана говорил, чтоб он, гетман, с польским королем учинил бой, а он де, крымской царь, со всеми воинскими крымскими людьми на помочь ему, гетману, готов. А что де крымской царь до него, гетмана, присылал посланцов своих, чтоб без него, крымского царя, с польским королем боев не чинил, и он де, гетман, то учинил, прямую братскую дружбу и любовь свою к нему, крымскому царю, показал, и то ему добре любо, что он, гетман, учинил по ево воле. И гетман де Богдан Хмельнитцкой крымскому царю говорил с похвалою, что он, крымской царь, жалует ево, гетмана, назвал себе братом. И преже сего против поляков стояли они заодно, а ныне де он, крымской царь, со всеми своими людьми к нему, гетману, и к Войска Запорожскому против поляков на помочь пришел. И он де, гетман, и все Войско Запорожское ему, крымскому царю, на ево жалованье челом бьют.

Июня в 12 день гетман Богдан Хмельнитцкой велел Войску Запорожскому с поляки чинить бой, и войско де запорожское тотчас пошли и на польской табор ударили. И поляки де, вышед ис табару, учинили с ними бой. А крымской де царь им, казаком, помочи не учинил и стал своими людьми от того места, где они, казаки, с поляки бились, верстах в 3-х. И как де учинился у казаков с поляки большой бой, и гетман в те поры поехал к крымскому царю, чтоб он, крымской царь, велел своим людем итти против ляхов и помогал Войску Запорожскому. И крымской де царь гетмана задержал у себя, а на помочь людей своих не прислал, и потом де до крымского царя ездил писарь войсковой Иван Выговской двожды, чтоб он гетмана отпустил в обоз к вокску и людей своих на помочь против ляхов посылал. И писарь де Иван Выговской, быв у крымского царя, приехав в обоз, полковником и Войску Запорожскому сказал, штоб стояли осторожно, потому что крымской царь помогать им не хочет, и гетмана держит у себя, и в обоз к войску не отпустит неведомо для чего. И то де знатное дело, что крымской царь им изменил. И как де настала ночь и казаки де с поляки бой кончили, и писарь де велел для береженья около обозу окопатца валом. И казаки де тое ж noci валом окопались тотчас. И как де они валом окопались, и писарь де поехал до крымского царя и до гетмана. А на бою де они, казаки, ляхом во всем были сильны и побии поляков многих людей, тысяч с

шесть и больши. И приплод де они, казаки, в обоз, которые полки были на бою, тотчас учинили допрос – сколько на том бою побито казаков. И на том де бою убито до смерти 2 человека, да раненых человек с 8. Так над ними господь бог милость свою показал и от тех поганцов от ляхов сохранял. А которых де они побили, и те де поляки – знатное дело, что они были до бою первые люди – мало не все в кольчюгах и в пансырех.

Июня в 13 день крымской царь со всеми своими людьми, взял с собою неведомо для чего гетмана и писаря, от казацкого табару побежали и им, казаком, изменили, и во всем против присяги солгал, и ни в чем крымской царь помочи не учинил. Того ж числа у казаков с поляки был бой большой, и бились во весь день, и они де, казаки, на бою поляков побили. И всего у них, казаков, с поляки бои были по 3 дни; а на всех боех они, казаки, поляком были сильны и побили поляков многих людей. Да им же де ведомо учинилось от языков, которые взяты были на боех, что королевского двора шляхты и панят на тех 3-х боех знатных людей побито 4000, да 3 человека старосты, а как тех старост зовут, того они сказать не упомянули.

И июня в 14 день в ночи поляки стали табаром блиско их казацкого валу, окопавшись валом же, и в том валу поделали отводные городки.

Июня в 15 день в ночи ходили казаки сами своею охотою, собрався тысяч с пять тайным обычаем, и один отводной городок у ляхов взяли, и в том городке побили немец тысячи с три. И с тех де мест поляки учили в валу и в городках сидеть осторожно. И полковники де и казаки учили радить, что они без гетмана учинились безглавны и войском править некому. И им де как учинить лутче: против короля стоять ли, или мир учинить, или отойтить оборонною рукою на Украину. И из той де их рады полковник Крыса, выведав о чем у них, полковников и у казаков, рада была, передался до короля и раду их всю рассказал. И король и сенатори учили до них в обоз присылать листы з большою угрозою. И прислал де король до них лист, а в листу писано, чтоб они, казаки, выдали гетмана и сына ево Тимошку, да писаря Ивана Выговского, да полковников и наряд и знамена отдали. А будет гетмана, и сына ево, и писаря в обозе нет, и они б, казаки, выдали полковников, которые в обозе есть, а о гетмане, и о сыне ево, и о писаре учинили договор такой, и на том договоре присягнули: как гетман, и сын ево, и писарь объявятца на Украине, или где ни есть, и им, казаком, их поймать и поймав прислать к королю. Да в том

же листу написано, что были они, казаки, под Смоленским и они то видели: святые памяти брату ево Владиславу королю москвитин ся уклонив, и наряд и знамена отдал. И они б де, казаки, так же учинили тотчас – старших своих, и наряд, и знамена отдали и потом просили у него милосердия. А он де, королевское величество, им, казаком, милосердие свое над ними покажет, а что они, казаки, против ево стояли, мстить того не будет, и были б попрежнему в подданстве.

И казаки де против того листа до короля писали, что гетмана, и сына ево, и писаря в обозе нет, а где они топерво, того они не ведают; а которые де полковники в обозе есть, а королевское величество просит того, чтоб их ему, королевскому величеству, «выдали, и они де, казаки, о том и не мыслят. А будет де королевское величество хочет с ними, казаки, мир учинить, и они де, казаки, мир учинить готовы, на чом гетман их Богдан Хмельнитцкой с ним, королевским величеством, договор учинил под Зборовым. И того де их посланца с листом до короля не допустили и отвели ево до Потоцкого. И Потоцкой де у того их посланца лист, которой до короля был послан, взял, и взяв тот лист, распечатав, чол, и вычетчи, учал посланца бранить, и угрожаючи принимался за саблю: не так де ныне королевскому величеству надобно, что вы, хлопство, в листу своем написали. Зборовской де договор и постановленье надобно отложить и о том и впредь не вспоминать. И учал посланцу их говорить словесно так же: каков до них, казаков, королевской лист был прислан в обоз, чтоб они выдали старших своих и пушки, и знамена отдали. А как де они были под Смоленским, и они то сами видели, что и не в их пору наступил было москвитин, и тот королю Владиславу уклонился и пушки и знамена отдал, и король де над москвитинном милосердие свое показал. Так же де и вам, хлопству, королевскому величеству надобно уклонитца и просить милосердия, и старших своих, и пушки, и знамена отдать. И король де вас пожалует и мстить вам того, что вы на короля войну поднесли, не будет. И велел де тому их посланцу ехать назад до казатцкого обозу.

И посланец де их, приехав в обоз, сказал, что ево до короля не допустили и отвели ево до Потоцкого, и Потоцкой де лист их чол, и что ему Потоцкой говорил, и тот посланец их в войску Потоцкого слова сказывал же. И полковники де и Войско Запорожское учинили раду, и прирадили было против их, поляков, стоять, и хотели было всем войском на них итти. И потом де на другой день учинили другую раду и прирадили, что им отойти на Украину

оборонною рукою, и мосты через реку поделати, потому что у них гетмана нет и войском править некому. Да и для того: видя то, что крымской царь им изменил и гетмана их у себя задержал, почаяли крымского царя приходу на свои казатцкие украинные города, и жены и дети их без них, казаков, пришед, в полон поберут.

И июня де 23-го числа часу в 4-м дни все войско устрашилось неведомо чево и, в обозе пушки и знамена пометав, побежали на Украину. А поляки де, послыша то, что в казатцком обозе учинился шум и крик большой, почаяли того, что они, казаки, на них, поляков, идут з боем, учали крепить вал. И как де поляки увидели, что они, казаки, бегут, покиня обоз, на Украину, выехав из валу небольшими людьми, учали было казаков, которые поостались назади, сечь, и казаки учали против их становитца и чинить с ними бой, И польские де начальные люди польских людей уняли и за ними, казаки, гнать и сечь не велели. И поляки де казаков на побеге не секли, только де чаем, как казаки побежали из обозу, меж собою подавили больных, а иные в реке потонули. И как с ляхами были бои и что ляхи на побеге посекали – всего казаков побито тысячи с 4 или немного больши, а то де войско на Украину до домов своих все пришло вцеле. А войско де казатцкое было в собранье большое, тысяч с триста и больши, а польского де войска не было и с 50 000. Только де войско запорожское без гетмана против поляков стоять и битца не похотели, а иное и для того, что чаяли приходу крымского царя на украинные свои казачьи города. А естли бы де был в войске гетман, а крымской царь с татары хотя б на помочь к ним и не пришел, и они б де, казаки, и бес татар за помочью божиею поляков побили, потому что польское войско было невелико, и до бою б ис того их войска ратных людей, которым воинское дело за обычай, выбрались небольшие люди. А то де собраны были посполитого рушенья ратные люди многие, что на войнах нигде не бывали, и воинское дело им не за обычай. И они де, казаки, которые ратные люди были собраны посполитого рушенья, многих в дело не ставили.

Писарь Иван Выговской сказывал, как гетмана и ево, писаря, крымской царь взял, и как их от казатцкого обозу отвез, и как гетмана и ево, писаря, крымской царь отпустил.

Июня де в 12 день велел гетман Войску Запорожскому учинить с поляки бой, а крымской де царь хотел гетману и войску своими людьми помогать. И как де казаки с поляки учали битца, и крымской де царь со всеми своими людьми от казатцкого обозу усту-

пил версты с 3. И гетман де из обозу поехал до крымского царя сам-третей и приехав крымскому царю говорил, чтоб он велел людям своим против поляков итти на бой и Войску Запорожскому помогать. И крымской де царь гетману сказал, что на него и на воинских ево людей от поляков и от огненного бою неведомо какой великой страх напал, и ныне де они против поляков, что на них великой страх напал, битца итти не хотят; и он де, крымской царь, с ним, гетманом, подумает и пошлет людей своих против поляков на помочь Войску Запорожскому завтра.

А потом де он, писарь, из обозу до крымского царя приезжал двожды, и людей у него просил, и то ему рассказывал, что Войско Запорожское многих поляков побили и за божиею помощью Войско Запорожское поляком на бою сильны. И крымской де царь ему, писарю, так же отказал, как и гетману. И он де, писарь, видя то, что крымской царь помогать им не хочет, приехав в обоз, велел всему Войску Запорожскому для большого береженья окопатца валом, а сам де писарь поехал до крымского, царя, чтоб гетмана отпустил в обоз, И как де он приехал, и крымской де царь гетману и ему, писарю, говорил, чтоб они с ним, крымским царем, ехали до его царского намету для рады. И крымской де царь поехал со всеми своими людьми и гетмана и ево, писаря, взял с собою. И как де крымской царь доехал до намету, и приехав де татаровя сказали ему, что идут за ними поляки многие люди. И крымской де царь, и намету своего не собрав, со всеми людьми, взяв гетмана и ево, писаря, побежал, и бежал во всю ночь, и от обозу казатцкого гетмана и ево, писаря, отвез верст с 30 и больши. И как де розовело, и крымской де царь и ево воинские люди учили кормить лошадей; и он, писарь, крымскому царю учал говорить, что он то делает не добро – на чом он, крымской царь, по своей вере гетману и Войску Запорожскому присяг, во всем солгал для своей корысти. Да и то де знатное дело, что хочет он гетмана и ево, писаря, отдать королю. И в гетмане де и в нем, писаре, крови немного, и та де корысть, что он у польского короля за них возмет, не попередит, потому что он присягал гетману на том, что было гетману и Войску Запорожскому всякого добра хотеть, и против поляков стоять заодно, и во всяких мерах помогать. А не на том он присягал, что гетмана и ево, писаря, польскому королю продать и Войску Запорожскому не помогать. И за то де ево, крымского царя, конечно бог покарает, и Войско де Запорожское за гетмана мстить будет. И крымской де царь ему, писарю, говорил: то де он, писарь, говорит не дело – на чом он гетману присяг,

присягу свою додерживает. Коли бы де он присяги не помнил и похотел солгать, и он бы де ныне ис Крыму со всеми людьми на помочь к нему, гетману, и к войску не ходил. А что де он пришед гетману и войску помочи не дал, и того де он и сам не ведает, как так учинилось и от чево на него и на ево воинских людей от поляков великой страх напал. Да и сами де вы видели, что они то учинили не хитростью: пометав свои наметы и всякую рухледь, забыв себя, бежали неведомо от ково. А он де, крымской царь, на чом ему, гетману, присягал, во всем присягу свою додерживает и впредь помогать готов, а дурна де он над гетманом и над войском никакова учинить не мыслит.

И он де, писарь, говорил, чтоб де он, крымской царь, велел с ним, писарем, послать воинских своих людей на помочь Войску Запорожскому тысяч десять. И крымской де царь с ним, писарем, тотчас велел итти 4-м человеком мурзам, и с ними дватцати тысячам. И те де мурзы и татаровя шли с ним верст з 20 и больше, и неведомо де чево татаровя испужались, побежали назад и ево, писаря, покинули, а с ним де, писарем, остались только 2 тотарина да 3 человека казаков. И он де, писарь, видя то, что ему в обоз не проехать, поехал наскоро на Украину к войску, которое войско оставлено было для береженья пограничным городом. И как де он приехал в первой пограничной город в Паволочье, и в те де поры мимо Паволочья шли нагайские татаровя тысяч з десять и больши, набрав в полон русских людей и со всякою добычею. И он де тех татар велел казаком побивать и полон и всякую добычю отнимать. И казаки де тех татар били на дороге в 3-х местех: под Паволочью, под Чудновым, на Ум{ан}ском шляху. И тех де татар с тех 3-х боев от десяти тысяч ушли немногие люди, человек с 1000-ю или немного больше, пометав полон и всякую свою добычю. А как де он, писарь, велел татар громить и побивать, и он де казаком наказывал, чтоб они татаром говорили: будет гетмана крымской царь вскоре не отпустит, и он писарь, собрав войско, тотчас войдет и станет ево ждать на перевозех, и учнет на перевозех людей ево побивать, и нигде ево на перевозех не перепустит до тех мест, как крымской царь гетмана велит отпустить до войска. И как де с того бою татаровя до крымского царя пришли, и они крымскому царю на него, писаря, били челом, что он их побил многих людей, тысяч с восьмь и больши, и хвалитца на него, крымского царя, и хочет ево, с войском собрався, ждать на перевозех за то, что он гетмана у себя задержал. И крымскому де царю учили пришед многие мурзы говорить: для чего он у себя гетмана

держит и с Войском Запорожским нелюбовь всчинает? И крымской де царь говорил, что он гетмана держит при себе по любви, потому что ему топерво до войска в обоз проехать немочно, и он де велит ево, гетмана, отпустить и проводить до украинских ево городов. И крымской де царь гетмана велел отпустить тотчас с честью, и на отпуске крымской царь гетману говорил, чтоб он, гетман, за то, что он ево при себе держал, никакие злые мысли не держал, потому что держал он, крымской царь, ево, гетмана, при себе любя ево, гетмана, что ему до войска в обоз проехать немочно. И он де, крымской царь, ныне ево, гетмана, отпускает до украинских ево городов и проводить ево велит. Да крымской же де царь на отпуске гетману присягал для прямые верности, что он ево, гетмана, не отступит и на ляхов помочь ему чинить своими людьми будет, а с королем польским никакова совету держать не будет. И присягнув, гетмана отпустил с честью и проводить ево велел до Паволочья. И гетмана де до Паволочья татаровя проводили в добром здоровье.

В Корсуне при подьячем при Григорье Богданове у гетмана были от крымского царя посланцы. А каковы крымского царя послы до гетмана листы привезли к о каком доле, и подьячей Григорей Богданов подлинные крымского царя и Север-Казы аги, и подскарбея промыслом своим у писаря у Ивана Выговского взял. А около Корсуня верст по 5-ти, и по шти, и по 10-ти, и больши в полях кочуют татаровя. А начальные люди у них: Камамет-мурза, воевода перекопский, Ширин-мурза, Котлуша-мурза, а иным мурзам имян не ведают, а всех мурз 24 человека, а татар с ними, сказывают, тысяч с тридцать и больши; а остались от крымского царя, и к гетману пришли на помочь, и кочуют под Корсунем без повеленья крымского царя, своею охотою.

Июля в 14 день белоцерковской полковник Мозыря прислал в Корсунь к гетману 5 человек поляков, а взяли тех поляков казаки на чате под городом Бородянцом; и те поляки роспрашиваны. И сказывал подьячему Григорью писарь Иван Выговской, в роспросе де говорили те поляки: слышали де они от Радивиля, что король и сенатори с козаками мир учинить хотят, и ожидают де король и сенатори от казаков посланцов, чтоб прислали до короля с покореньем просить милосердия. А будет послов вскоре не пришлют, и король де и сенатори придумали розослать уневерсалы тайным обычаем в Киев до митрополита, и до архимандритов, и во все украинные города до всех светцких [и] духовных людей, чтоб они полковников и все Войско Запорожское уговаривали и

приводили на то, чтоб Войско Запорожское с королем помирились и были б попрежнему у него, короля, в подданстве, и посланцов бы своих полковники и войско до него, короля, просить милосердия посылали. А он, король, их, полковников и Войско Запорожское, учнет держать в своем королевском жалованье. А про него де, гетмана, что он ныне на Украине при войску, король и сенатори ништо не ведают и чают того, что гетмана на Украине при Войске Запорожском нет. А чают того, что он, гетман, меж татары или на боех пропал безвесно. Да Радивил же де говорил: домогаетца де топерво неслушных речей московской царь, чтоб карать за ево зневагу горлом Вешневецкого, Потоцкого и иных панов знатных многих людей, чево некоторыми меры учинити невозможно. И им де, хотя па себя поступить, а с козаками б мир учинить, потому что хочет быть неприятелем Московской царь. А помирясь де с козаками, король и сенатори конечно мыслят с Московским государем войну всчать для того, чтоб межусобную войну в Польше и в Литве с козаками успокоить. А причину де московскому царю учиним до вечного dokonчання ту, что он; московской царь, домогался неслушных речей, чево в Коруне Польской и в Великом княжестве Литовском николи не бывало, чтоб таких великих людей за малую причину карать горлом. И вечному де dokonчання учинилось розорванье с его, московского царя, стороны.

Да в Корсуне ж подьячему Григорью сказывал козак Васька Кравцов: ездил де он для проведыванья вестей и был в Любомире блиско Берестечку и королевского обозу тайным обычаем. И проповедывал де он про то подлинно, как казаки обоз покинули и пошли на Украину, и король де после казаков со всем войском стоял обозом 2 дни. А на 3-й которые воинские люди были собраны посполитого рушенья, приход до короля, били челом, что они в обозе с ним, королем больши того стоять за казаками на Украину иттить им некоторыми меры немочно. Потому что, будучи в обозе долгое время, всякие свои запасы издержали, а дошеди де з бескормицы исхудали, а иные и померли, и чтоб де король поводил им ехать по домом. И король де им говорил, чтоб они с ним, королем, постояли в обозе с неделю для того, чтобы казаки, собрався, послыша то, что он, король, и все польское войско розошлось по дом, по границе над польскими их городами поворотясь, какова дурна не учинили. И посполитого де рушенья воинские люди и дву ден в обозе не стояли, все розъехались и бес королевского повеленья по домом; а в обозе де воинских людей осталось

только с Пототцким 12000 да с Вешневекским 6000. Да и те де воинские люди хотели итти по домом для того, что им Потоцкой и Вешневетцкой заслуженых денег не выдадут. И Потоцкой де и Вешневетцкой упросили у войска в тех заслуженных деньгах сроку на 3 недели, а как де 3 недели минет, а им Потоцкой и Вешневетцкой заслуженых денег не выдадут, хотя тотчас итти по домом. А король де з достальными воинскими людьми хотел вскоре из обозу итти до Люблина, и чають де того, что король до Люблина пошел. Да и то де он слышел, что Потоцкой и Вешневетцкой умышляють, дав воинским людям заслуженые деньги, подойти для пристрастья на угрозу к украинным казатцким городом, чтоб казаки, испужався, учинились покорны. А про гетмана де король, и Потоцкой, и Вешневетцкой, и иные ништо, что гетман жив, не ведают и чають того, что гетмана на Украине нет. И он де, Васька, те вести и гетману сказывал.

Писарь Иван Выговский сказывал: говорил де с ним, писарем, нагайской Наг...пат-мурза – а тот де мурза в подданстве под государевою рукою и кочует до его царского величества отпустил, то тебе, князю Семену Васильевичю Прозоровскому, боярину и воеводе, всем добром заработать повинни будем.

А то ныне вашей милости известно чиним, что при бытии посланца твоево, хотя есмо приняли перемирье з гетманами корунными и Речью Посполитою, однако же мы то знаем, что нам и вере нашей православной не желают ничего доброго. И чаем на господа бога и на милость его царского величества, что когда над церквами восточными умилится и над верою нашею православною, тогда оне не восприимут потехи. А мы, как есмы неодинакова приобещали быть желательными его царскому величеству, и ныне истинными быти обещаемся. А просим, чтобы ты, боярин и воевода князь Семен Васильевич Прозоровской, заступил до его царского величества, чтоб те наши послы как наскорее возвратитися до нас, чтоб мы, увидевши и выразумевши милостивое жалованье его царского величества, сьзнова иных послов до его царского величества выслали вскоре, как только те послы наши придут. По сем жалованью вашей милости с услугами нашими прилежно поручемся.

Дан з Белье Церкви сентября 20-го дня лета 1651-го.

Вашей милости всего доброжелательный приятель и служить ради Богдан Хмельницкий, гетман с Войском Запорожским.

ЦГАДА. ф. Посольский приказ, Сношения России с Польшей, 1651, л. 16, лл. 372-374. Копия.

21 вересня 1651р.

Запис розмови в Посольському приказі посла Богдана Хмельницького полковника С.Савича про битву під Берестечком.

160-го септєбря в 21 день запорожского гетмана Богдана Хмельницького посланцы Семен Сави[ч] с товарищи поговорили в розговоре с переводчиком с Иваном Максимовым.

Нынешняго де лета у черкас с королем учинилась война с т[е]х мер: в прошлом де году помирился король с черкасы под Зборо[вом], и на чем помирился, в том и крест [цело]вал, что от которого места полож[ен]у беж меж поляки и черкасы, поченши о[т] Днепра аж до Днестра, поляки некоторыми меры за рубеж не имели входить и вольностей нарушать не имели; и черкасы к поляком за рубеж входить потому ж не имели. И после де того, мало поодхнув, поляки, а имянно – Вишневецкой и иные сенаторп, которые имели свои маестности в тех украинных местех, которыми черкасы овладели, учили короля, шляхту и всю Речь Посполитую наговаривать, чтоб король и вся Речь Посполитая пошли черкас воевать. А сам Вишневецкой и иные сенатори обещалися с своими войски итти наперед. И король де, и сенатори, и вся Речь Посполитая, как от начала непоодинову извыкли лгать и крестное целованье преступать, с ними, черкасы, битися поизводили и соймом Речь Посполитую на то привели. И вначале де Вишневецкой, пришедчи с войском своим, полковника Богуна, которой был в первых городех близко границы, побил. А после де того и в иных во многих местех их, черкас, поляки побивать и всякое над ними поругание мучительски чинити стали.

И гетман де их запорожской, видя то, что короля присяга сломана и [З]боровской мир и договор ни во что учинен, послал универсалы свои по всем городом ко всем полковникам, чтоб были совсем готовы против поляков битися. А потом де послал грамоту и к хану крымскому, чтоб по прежнему укрепленью пришел с войском к ним, черкасом, на помощь. А после де того вскоре гетману Богдану Хмельницькому учи[ни]лося ведомо, что король со всею Речью Посполитою вышел против их, черкас, воевать и пришел под Сокаль город. А гетман де Богдан Хмельницькой, собрався с войском, пришел под Зборов. А после де того пришел к гетману из Крыму нурадын-султан с мурзы да с ним де было войска по смете с 8000 человек. А иное де запорожское войско из

розных мест собиралися в обоз к гетману. И из-под Сокаля де король пустил загонных людей во многие места. И под Зборовом около обозу небольшими людьми на бои задирали. А ис-под Сокалю пошел де король под Берестечко со всем войском. А гетман де Богдан Хмельницкой ис-под Зборова пошел же под Берестечко со всем же войском. А после де того к гетману к Богдану Хмельницкому подоспели крымской хан с войском. А по смете де было с крымским ханом и с нурадыном самого доброго конного бойца с 80 000, опричь их детей и чур, которые на добычу ездили, а было де тех добыточников с 100 000.

И как де король с войском пришел под Берестечко, в тот де час и окоп себе учинил. И гетман де Богдан Хмельницкой потому ж стал табором и окоп себе учинил. А был де табор Хмельницкого по смете на 7 верст шириною и долиною; а польской де обоз потому ж был не мал. И оба де таборы были на одной стороне речки, польской и черкасской, меж топких болот в крепі: Хмельницкого де обоз был за горою, а польской обоз был на ровни.

И как де почала быти меж ними бой в середу, стравщики стравливалися и на стравке де побили поляков много, а черкас де бог миловал, не многих поранили; только де на бою без упадку не бывает – хотя и убили, только не многих. А на другой де день в четверг почел бой быти рано, пред обедом, у них де, черкас, уже было после завтрака. Польские люди многие полки, желнери, копейники, рейтари, и пехота, и всякой збройной люд вышли на бой, и завели де они на подсаду людей своих збоку конных и пеших, а иные де шли на бой против лица к табору их черкасскому. А они де, черкасы, шли к ним встречу на бой многие люди бойцы, а иных де многих людей оставили назади за горою – черкас и татар – а иных до многих людей черкасского войска завели с стороны, немного не повыше польского обозу, на подсаду. И как де польские люди скочили на них, черкас, 38 знамен, а в то де время их черкасское войско, которое было заведено, против обозу польского [со] стороны скочили и тех польских людей от обозу польского отлучили*, они, черкасы, упустия**. Люди были на их черкасское войско заведены на подсаду, тех де людей заднее черкасское войско потому ж всех побили, и ни одного человека не упустили, и 28 знамен взяли и привезли к гетману. А по смете побито до тех польских людей на том бою с 6000 или с 7000. А черкасского де войска господь бог милостью своею хранил, мало

---

* Далі закреслено і тех де людей...

** Далі закреслено. А которые у них, поляков

что побито было де и не было побитых и раненых ста с четыре.

А крымской де хан в то время стоял с войском своим на горе, только смотрел и на бой не ходил; а иное де крымское войско, которое было за горою, пошли не помногу в беги, а учили де меж собою говорить: пришли де они ныне под обоз к польскому королю меж таких крепких мест, а притчею де король с казаки помирится, то де станет их король с казаки сопча бить; а то де ныне казаки из Украины своей вышли, пойдём де мы без них, и там де в домех козацких набогатимся. А се де у них топере байрам, битися им с поляки не мочно.

И так до к вечеру бой перестал. Поляки и черкасы з бою в таборы розъехалися, только де выслали ис таборов отъезжие караулы.

И после де бою поехал гетман Богдан Хмельницкой к хану и учал хану говорити: наяснейший де хане, что де твоя за правда — стоишь с людьми, а помочи никаковы не чинишь, то ли то де наше укрепленье. И хан де гетману Богдану Хмельницкому говорил: для де чево ты, пане гетмане, табором ставиля блиско табору польских людей, у нас де ныне бяйрам, битися немочно. А се де татаровя многие пошли по загонам, а иные де по дорогам литовских людей и купцов перенимают и добычю себе чинят. И гетман де Богдан Хмельницкой хану говорил: наяснейший де хане, только де ты стой и войско свое в строистве держи, хотя и на бой не ходи, я де уж, надежду имея на господу, стану своим войском сее ночи промышлять над табором польским.

И хан де, уверяся и руки подав, с Хмельницким розъехалися. А с вечера де против пятницы на крымского хана неведомо какой страх нашел, что и с достальными людьми своими врознь, покинув в таборе возы и наметы, побежал.

И как де Хмельницкой то увидел, что хан побежал, погонился за ханом Хмельницкой с 18-ти человеках, чтоб ево насугонить и уговорить. И гнался за ним во всю ночь аж до Ямполья, а Ямполь де от Берестечка верст з 20 или больши. И на силу де, езда по полю, гетман Богдан Хмельницкой хана в поле сыскал. И приехав де Хмельницкой к хану, учал ему сердито говорить: наяснейший де хане, то ли де твоя правда и шертъ и укрепленье с нами, что пришедши к бою да побежал, как де есть на искус и на повадку поляком то учинил; ведаешь де, ваша ханская милость, что Войско Запорожское на услугах ваших многократ бывало, а никогда вам не изменило. Естли де ваша ханская милость так чинишь и нас, Войско Запорожское, не помня своей шерти и укрепления,

выдаешь, ведай де себе о том подлинно, что, сложася де со всеми християны, стану землю твою воевать и тебе самому мстить. И хан де в то время всякими меры божился, что то он чинил не побег, только гнался за своими татараы, чтоб их перенять и уговорить, чтоб де к ним, черкасом, в обоз назад воротились. Да как де он, хан, войско свое надсугнал, тут де он и стал и войско крымское остановил. И в то де время хан, и нурадын, и мурзы Хмельницкому шертовали на том, что им со всем войском поротиться назад под Берестечко в обоз к запорожским казаком тотчас. А в то де время з гетманом был в погоне полковник Иван Лукьянов, что ныне ко государю прислан в посланцах, и Хмельницкой де написал универсал свой и послал в обоз с ним, Иваном Лукьяновым* (тоде было на вечер в неделю), а в универсале своем писал, чтоб войско было готово на бой с поляки во вторник о 12-м часу**. И Иван де сам-друг с универсалом в обоз приехал в понедельник. И как де войску универсал вычли, стало де войско опять весело. И во вторник де войско все изготовилися против универсалу, и как де вторый на десять час дня пришел, а гетман с ханом в обоз не бывал. Ажно де как пошли были хан с войском своим и з гетманом назад в запорожской обоз, и в то время во все шол дощ, и войско де татарское все перемякло, и стали де меж себя и хану говорить: видишь ли де, что нам бог не велит итти и дощ спустил, куда де нам топере мокрым и в грязи итти на бой с поляки – сами де мокры, а лошади перетомляны и голодны. И так де наговорили хана, что опять с войском воротился назад, а уж де был пришел блиско под обоз черкаской. А какде поворотилися, побежали де, один другово не дожидаясь, и все де свое набытки по дороге метали, такой де на них страх нашол. А гетман де Богдан Хмельницкой с ханом же и поехал, и бежали де аж под Костентинов, миль з 12, и тут де остановился. И учал де хан с Хмельницким говорить: сам до себе не придумаю, какой де на них страх нашол, неведомо де на них поляки ведовство наслали.

А в обозе де у черкас стала быть розрухница. Иные де говорят: стоять в обозе, а иные де хотят бежать. А говорили де все и впрямь того чаяли, что хан крымской гетмана взял с собою в полон. И после ж того в обозе выбрали гетмана полковника Джеджалы потом де ево отставили за некоторую причину, и 2 де полковника к поляком от них изменили; а выбрали де на гетманство полковника Гладково. И после де того обоз себе укрепили и через речку

* Поставлені далі в дужках слова приписані іншим почерком.

** У тексті вставка: в 10-м.

в 3-х местех гати погатили, куда для лошадиного корму ходить. И от того де овторника стояли они, черкасы, в таборе своем до понедельника. А безпрестани де у них в таборе была такова молва: гетмана де крымской взял. И стала быть розница, как де ни поедут через гать для конских кормов, то де назад не приезжают; все бегут восвояси, помьшляючи, что де крымцы дома их разорят без остатку, жен и детей их поберут в полон. И из обозу де стали высылать сторожу сот по семи и по 1000 человек, чтоб утеглецов ис табору не было, которые ездят по конские кормы; ажно де как то бегут, которые по кормы ездят, також и те бегут, которые перенимать посыланы были. И того де было многажды, что посылали по 1000 человек, чтоб перенимали беглецов, однако все и сами бежали. А потом де в понедельник рано, покиня табор, и пушки, и запасы, всем войском за преправы побежали, а иные де и впрямь через те топкие болота; и тут по правде сказывают, чайть де много в тех ржавчинах перетонуло лошадей, и людей, и ружья. А поляки де в то время за нами в погоню не гнали. И встретил де тех беглых казаков за 10 миль от табору полковник Семен Савинов, которой ныне прислан в посланцех ко государю, а шел де он к гетману на помочь.

ЦГАДА, ф. Посольский приказ, Малоросыйськы справи, 1651, д. 14, л. 1-9. Подлинник. Оубл. Акти ЮЗР, т. III, № 329, стор. 476-479.

№81

12 (22) серпня 1651р. - Табір на р.Узинь

Витяг з листа Б.Хмельницького до коронного гетьмана Миколи Потоцького з пропозицією укласти перемир'я.

Ясновельможний милостивий пане краківський, наш вельми милостивий пане і добродію.

Бачить бог, що ми не бажали дальшого кровопролиття і вдовольнялися ласкою й.к.м. нашого милостивого пана. Тільки знову так сталося, що виникла зачіпка з обох сторін. Котра сторона більш винна, нехай бог судить. Нам важко схилити шию під меч, ми мусили оборонятися. А на й.к.м. королю, п.н.милостивого, ми не підносили рук, бо коли під Берестечком наше військо зазнало милосердя й.к.м., то мусимо (йому), як пану своєму, уступити і повертатися до своїх домів, бажаючи вже дальшого миру. А що в.м., м.пан, зі своїм військом зволили наступати, знаємо, що це приведе не до миру, а до ще більшого кровопролиття...

Даний з табору з Явзенья, 22 серпня 1651р.

В.м.пана у всьому покірні слуги Богдан Хмельницький і все по-

№82

27 лютого 1653р.

Скарга від імені полковника і всієї німецької хоругви в тому, що жовніри, проходячи від м.Дубно до с.Угринова, зупинились на ночліг в м.Крилов, але міщани всі вийшли з міста в замок, залишили не тільки свої будинки пустими і тим позбавили жовнірів можливості мати корми для себе і коней, але ще й вночі підпалили пустий дім, від чого багато жовнірського майна загинуло.

Року тисеча шестсот п'ятдесят третего, месеца февраля двадцат сегого дня.

На вряде кгородскомъ, в замьку его кор. милости володимерьскомъ, передо мною, Станиславомъ Лыховьскимъ, буркграбимъ замьку володимерского, и книгами нинешньными кгородскими ета-росгиньскими, становшы очевисто, урожоньй его милост пань Янь Журавьский, кватермайстер с под хорогве его милости пана Теодора Лешткванъта, пулковъника его королевское милости райтарского, именем токож помененого его милости пана полковъника, такъже именемъ его милости пана Яна Фридрика Коленьса, поручьника тоежь хорогъвы полковничое на тотъчас при хорогве его милости пана полковъника, такъже именемъ его милости пана Малхра Гевля, оберштьтерлейтнанта, и всее компании хорогви его райтарское немецкое, до того ж пулку его милости пана Лешъванътового палежачое и в тыми пулку будучое, соленитер еть кграви кум квереля протестовалься и оповедаль на войта, бурмистровъ, райцов, мешчанъ, передмешчанъ и все поспульство местечка Крилова, подданных его милости пана Радзиевского, прошлого подканцлерого короньного, дедычныхъ, а зась урожонного его милости пана Станислава Корчминьского и мальжонки его милости державныхъ, в поссессии их милости на тотчасъ будучих, в тот способъ и о то, ижъ помененые мешъчане и предмешчане и все поспульство места Крилова, не огледаючис на вины правные, коньтра инцендиариос описаные ухваленые, и овъшемъ маючи здавна заетреный зльий а непристойный умысль и ранъкор свой з натуры своее хлопъское противко людемъ войсковым, на услудзе его королевское милости и Речи-посполитое будучим, часу недавно прошлого, то есть дня двадцат пятого февраля анни презеньтис, ве второкъ мясопустный, кгда помененые хорогви обеде, такъ пуловнича, яко и пана Гевля, ооерштьтерлейтнанъта, за

ассигнациею себе даной од его милости пана гетьмана коронного, идучи гостиньцемъ и трактомъ од Дубное ку Угринову, где вытхнене и становиско, такъ въ Угринове, яко и в селах угриновскихъ, им назначоны естъ, пришли до Крилова и тамъ для ночлегу станули; тамже поменены мешъчане и поспульстсо криловское, ведаючи о том, же тые хорогвы тамъ мають станути и ночлигъ одправовати, з домов своих зовсимъ, што одно мели в домах своих, до замьку спровадилися и поутекали и дома пустые свои оставили, одповеди и похвалки чинячи, ижъ жолнире, которые тутъ будутъ стали, не барзо ся вывчасуют, якож не застали аюдей, в месте тилко в килку домах жидовъ зостало было, которые з домовъ своих не втекали; мусили теды станути в пустих домахъ и халупахъ, а не маючи, што ести, а ни пити, без господаров, з возовъ своих власныхъ мусили ести и пити, што мели, заледве тилко челядь до фолварковъ одбежалыхъ пошедьшы, соломы и сина для коний некоторых могли достати, якож во всем скромне ся заховали, бо и ести и пити што не маючы, наветъ и купити за свое пинязи не достали. А кгда юже зъ вторку на середу годин килка в ноч было, и поменены панове жолнире, в господахъ пустыхъ стоячи, юж послули были и огни всюда погашноно по господахъ, тамъ же ничего иньшого одно з направи поменныхъ мешъчанъ криловскихъ пустку одну, соломою крытую, в которой нихто не сталъ, подле господы пана поручниковой будущую, зверху запалено, од которое огоиъ завзявшись праве въ квадратаньсе години, дома поблизше, которые соломою крытые были, а потомъ и ввесь рынокъ квалтовъне опановаль, же поменены хорогве, для наглого огня и съном змореные будучи ратоватис и посллку жадного себе дати не могли; тамъ же кони езные, рынъштуньки их войсковые, охенъдозства вшелякие, пенези готовие скарбные, возы з их вшелякими достатьками етъ супелектилибусъ огнемъ знесеные и в попель оберненые суть, и великую а праве неощацованую шкоду поменены хорогвы, презъ тотъ огонь понесли; презъ который злый а непристойный поступокъ поменныхъ мешъчанъ криловскихъ, которых шкод намней себе на тридцать тисечий золотых шацуютъ, презъ што поменены мешъчане криловские въ вины правные криминальные и в нагороду шкод поменныхъ попадъли, оные на себе зотягнули; зоставившы теды протестуючий волну мелиорацию тое протестации, если бы того потреба была, офероваль, поменены хорогвы пулчу его милости пана Лешкванъта з ними, проутъ де юре венерить, правне чинити рационе премиссорумъ; и просиль; абы тая его протестация до

книг принята и записана была – што отрималъ.

У той протестации подпись руки тыми словы: Jan z Zorawia Zorawski, kwatermayster, podawaiacy, podpisuie sie, mр.

Што все для памяти до книг нынешних есть записано.

Архів ЮЗР. - т.ІV. - ч.3. - CCLXXII. - С.759-762.

№83

1653 - 1654рр.

Фрагмент з польського щоденника про хід військових дій.

Цього року, приїхавши до Підгайців, наказав стягти п.Ставецького, поручника, бо той не був з хоругвою на Україні. Тоді п.Гурського, турчина, послано з кількома хоругвами в Полісся, громити козаків. Він, зіткнувшись з ворогом за Острогом, загинув. Цього року і й.к.м. Ліневського, ротмістра, тамже у Поліссі, біля козацького табору було вбито.

Цього року зібрали їх мм.пп.гетьмани військо під Зборів. Тоді став й.к.м. Лянцкоронський гетьманом польним коронним. Там же коні у війську заразилися. Було послано військо під Тернопіль. Постоявши під Тернополем з тиждень, через дві неділі рушилися їх мм.п.п. гетьмани в Україну й стали з військами під Баром під Чернівцями. Було дано знати їх мм.п.гетьманам, що у Буші є чимало козаків, котрі не хотіли поклонитися їх мм.п.гетьманам. (Останні) посилають й.м.п.Стефана Чарнецького під Бушу з частиною війська. Той, прийшовши під Бушу, вів з ними (козаками) переговори, щоб піддалися. Але вони не хотіли (цього) і взагалі дуже гордо поводитися. Дає знати (про це) і.м.п. Чарнецький їх мм.пп.гетьманам, а їх мм.пп.гетьмани (...).

АГАД. - Ф. "Архів Радзивилів». - Відділ II. - Supplementum. - №542. Копія. Переклад з польської.

№84

11 березня 1654р. - Воїславці

Лист шляхтича Тишкевича коронному канцлерові Стефану Корнунському.

"Повернувшись від й.м.пана Сондецького, застав моїх посланців, котрі повернулися від Хмельницького; з моїх худоб бо цей зрадник, розірвавши лігу з ханом, сам і Україну віддав до рук московського царя. Тоді при моїх посланцях віддав Київ, віддав всю Чернігівщину, Київ і Брацлав аж по сам Тетерев, куди понаїжджали різні москалі, відбираючи аж до Паволочі наші володіння. Господь Бог щоразу, то тяжчим вражає каранням, боронь Боже,

щоб аж не останньої згуби Речі Посполитої і нас самих. Маємо (...) занепад та багато там таких на сеймі, що не хочуть знати про це, однак це не сеймові авізі і сама справа свідчить, що не можна зволікати, що треба покинути приватний інтерес, змовчати аж до болю, залишити до вільніших часів. Тепер же (...), взявшись за руки, треба (...) а не радами бавитися, біля Любліна приймати ворога, бо його певно за дві, максимум за три тижні будемо мати коло Любліна, як про це могли зрозуміти мої (посланці). Були б і швидше, тільки дивляться на ті війська, котрі пішли на Смоленськ і Полоцьк, щоб, розпорошивши наші сили, могли до нас підійти. Хмельницький сам ледве не всидить (?), йому не дозволяють ні з ким вести переговори (?), козаки теж самі не бачать (...), куди треба рушити, дивляться за плином подій, бо то оголошено від Москви: хто хоче бути під московською владою, чи то з селян, чи то з шляхти, чи то з козаків, щоб до них прилучався. А хто не хоче, щоб йшов за Тетерев. То тільки, що ніякого тиранства не буде тим, хто вийде і добровільно від них зголоситься. Тим же, які до них (Москви) пристануть, обіцяє царське утримання і всякі вольності. Порвоні (?) вбитий з своїми обіцянками. Вже тоді до в.м.м.пана, як до такого, котрий є патріотом Речі Посполитої сидиш, пишу: зволь порадити тим їх мостям, котрі під претектом загального добра звикли досягати приватних вигод, нехай покинуть диспути, а беруться до тієї самої оборони, (...).

Треба послати до хана, знаю, що (він) для послуги й.к.м. і Речі Посполитої пошле (нам) кількадесят тисяч. Ці нехай з боку Умані з'являться, а наші війська, які тільки є, нехай збираються коло Дубно. Там треба вчинити військовий табір, поки не прийде посполите рушення, без котрого неможливо обійтися. Тепер би не завадило і до конфедерованих князів написати, тільки боюся, щоб релігія не зробила якого противу Молдавському та мултяському (господарям), бо цей (релігійний) привід москва ще раніше взяла і все, що тільки чинить, то (все) під приводом (захисту) віри. Не завадить однак послати і (послати) швидко, (...). Про інші справи не пишу, (...).

Цей рік може поправити те, що впало минулого року, оскільки Бог поблагословить (нас) проти кривоприсяжців і віроломців святого миру. Тільки щоб у злагоді та любові, тримаючися однієї тільки і здорової ради, ми чинили, що дай Боже.

А тепер милості віддаюся, в котрій щоб був збережений е. с.

Дано в Воїславицях дня 1 березня 1654 року".

Бібліотека Чарторийських у Кракові. - ВР. - №147. Копія. - С.517-518. Переклад з польської. Тексту листа передують заголовок, зроблений копіюстом: "1654 д(ня) 1

№85

З польського щоденника...

вересень 1650р.

"...Я вирушив до Олики і побачив спустошення, особливо святині, над якою лютувала безбожність...

травень 1651р.

В перших днях (травня) король хотів вирушити до Володимира. Однак він відклав марш до 10 травня. Разом з королевою дійшов до Ухань. Там довідався, що Хмельницький поділив своє військо на три частини: одна частина була скерована прямо на королівський табір, друга - до Костянтинова, де, як думали, збирається за наказом короля шляхта, третю Хмельницький вислав для зайняття Кам'янця. Коли ж йому донесли про прибуття короля, він змінив план і вирішив заатакувати тільки Кам'янець. Королева, вражена наближенням козаків, швидко повернулася до Варшави; вона мала намір товаришувати королеві до табору, але її втримав страх...

17 травня. Хмельницький, маючи за ніч королівське військо, вирішив йти на Дубно і до моєї Олики, щоб вдарити на Сокаль...

8 червня... Під вечір привели двох (полонених) козаків; ці визнали, що Хмельницький просунувся до Дубно.

9 червня. Уранці було наказано стратити 20 козаків; потім та сама кара спіткала двох Павловських, грабіжників села. У цей день хорунжий коронний, взявши 3000 жовнірів, пішов перед королем до міста Берестечка, щоб приготувати прохід й очистити шлях. Староста красноставський під Крем'янцем розбив сотню козаків і привів семеро в'язнів. Ці розповіли про козаків, що й перші (полонені)...

11 червня... Дано було знати, що чути гуркіт гармат коло Дубна і моєї Олики; навіть мій поручник прислав до короля, просячи про допомогу. Від полонених, котрих взяли під час вилазки, довідалися, що козаки думають облягати Олику...

12 червня. В цей день 18000 козаків і кілька сот татар обложили Олику і заатакували її, зразу взяли передмістя, втративши багато своїх

13 червня. Знову атакували передмістя, але були відбиті. Мій поручник, бачучи загрожуючу небезпеку з передмістя, знищив його, запаливши. Тоді рано-вранці (ворог) з найбільшим зусиллям, у озброєному шику пробував вдертися до Олики. Наші вчинили

опір, як моя піхота з замку, так і самі міщани, чудово боронилися; козаки, зазнавши великих втрат, відступили. Спробували переговорів. Козаки зажадали 600 000 зл., а наші давали 3000, врешті зійшлися на 7000 зл. Перед світанком останній раз раптово вдарили на місто. Битва тягнулася аж до полудня, поки вони втратили два прапори й татарський знак, а багатьох з них розірвали гармати, був поранений і їхній старший.

15 червня. Вражені, вони кинулися втікати, а наші їх гнали, а було ж (наших) тільки 200 угорської піхоти та німецьких драгунів. Так приписано було перемогу милості Божій та особливій опіці Богородиці.

Тимчасом у таборі вірний козак Забуський напав на татар і добре завдав їм. Хорунжий коронний, залишивши свої загони під Берестечком, повернувся до короля і доповів йому, що ворог наближається. Зразу було дано сигнал війську, щоб воно залишаючи вози у таборі, вирушили всі, крім короля й сенаторів. Це підтвердив і приведений татарин. На другий день король просунувся на одну милю без шляхти, котра стала на другому боці ріки (Буг). На шляху велике замішання; один був забитий, а кілька поранено...

17 червня... Прийшла відомість до короля про визволення Олики; король добре прийняв її як щасливий знак.. Якщо перед пилавецькою поразкою мій поручник, Бартлінський, який вже не живе, ганебно покинув Олику і через чотири тижні була нещаслива втеча, то тепер Олика оборонена Ласоцьким, стала для короля прикметою (майбутньої) звитяги, котра настала пізніше на 14 днів...

19 червня табір йшов до Берестечка з цієї сторони ріки, званої Стир. Хорунжий коронний пішов, щоб заатакувати тих козаків, які поверталися з облоги Олики. І тут йому пощастило якнайбільше. Він знищив їх 1000 і привів до табору 400 возів борошна, визволив полонених, додав провіанту жовнірам. Тоді козаки пограбували Полісся, спалили у мене

листопад 1651р.

Татари напали на них (шляхту і хлопів) несподівано і під кінець місяця спустошили Волинь і всі мої добра обернули в попіл, крім різних міст та та моєї Олики, котра вчинила опір і не допустила ворога. Всюди зойк, плач. Не ліпшим був і місяць грудень...

січень 1654р.

Хмельницький, огорнутий фурією ненависті, коли побачив, що укладено мир між нашими й татарами (під Жванцем), хоч дуже нестабільний, звернувся за допомогою до Москви і цього ж місяця дав присягу у місті Переяславі. А оскільки згідно з варварським

звичаєм Москви всіх хлопів називають підданими, то здригнувся на це слово й, схиливши голову на плече, наказав принести собі горілки, а випивши її, дав присягу. Зразу московитин зайняв міста й замки, особливо Київ, вислав двох воєвод і доручив їм збудувати замок поблизу церкви св. Софії...

вересень 1654р.

Тимчасом козаки нападали на Литву й на Волинь; починили великі шкоди в Пінську. Вони забрали до 1500 бидла, але утрималися від підпалів. У Бресті, у Литві великий страх, бо московський князь і Хмельницький так порозумілися, аби з'єднати у Бресті два війська і звідти марширувати просто на Краків, а потім, зайнявши Польщу, звільнити Грецію з турецької неволі..."

Radziwill A.S./ Pamietnik. - t.3 Warszawa, 1980. Переклад з польської.

№86

11 (21) червня 1654р. - Межиріччя

Витяг з листа Б.Хмельницького до Олексія Михайловича.

... А нині під Кам'янцем стоять одні ляхи, другі на полі Глинянському, треті під Дубном, гетьман коронний Потоцький, гетьман польський Конєцпольський...

З Межиріччя, червня 11 дня літа 1654.

...Богдан Хмельницький, гетьман з Військом вашої царської величності Запорізьким, рукою (своєю).

*Акты 103Р. • Т.Х. - №14/V. - С.667-670
або ДБХ. - №259. - С.358-359.*

№87

1 (11) липня 1654р. - Київ

Лист до Олексія Михайловича про можливі воєнні дії проти польських військ.

...Прочая бо страна вся Подольская и Вольнская пуста от ратей частых и ляхов близ нас нет, збегли в Польшу и чтобыс ратными людьми Войска Запорожского и стольником и воеводою севским Андреем Васильевичем Бутурлиным от тебя великого государя нашего отпущенным в глад не пришли, указу и грамоты вскоре просим, от тебя великого государя нашего просим; в превеликую милость гоосударскую твоего царского величества себя вручаем.

Дан с Киева, июля в 1 день лета 1654.

Тебе великому гоосударю нашему твоему царскому величеству верные слуги и подданные, Богдан Хмельницкий, гетьман с Войска вашего царского величества Запорожским.

ДБХ. - №264. - С.365-366.

№88

4 (14) липня 1654р. - Київ

Витяг з листа Б.Хмельницького до князя Олексія Трубецького.

Писал ты к нам, ведомочиня (в первой) грамоте своей, что по указу его царского величества, имел еси с нами сойтися под Киевом и промысл над неприятельми, короля польского людьми, чинити, что уже к Могилеву рушился есте. И нам, так далеко от вас будучи, трудно там сходится с вами; только того конечно надобно, чтоб есте ваша милость послан вскоре по указ до его царского величества, как с нами вам сойтися укажет, понеже и мы зде сошлись с боярином его царского величества Андреем Васильевичем Бутурлиным, и стоим с Войсками его царского величества Запорожскими подд Фастовом. Да послали есмя по указу до его царского величества, где и нам Богдану Хмельницкому, гетману с войсками себя велит сходить, к Луцку ли или где под Люблин велит итти...

Дан из Киева, июля 4 дня лета 1654 року.

ДБХ. - №267. - С.368-369.

№89

25 серпня (4 вересня) 1654р. - Табір під Фастовом

Витяг з листа Б.Хмельницького до Олексія Михайловича.

...А что ныне указ твоего царского величества пришол к нам через дворенина твоего царского величества Ивана Ивановича Ржевского да подьячего Григория Богданова, чтоб нам, оставивши сколько пригоже людей для обереганья от татар крымских, вместе с стольником твоего царского величества Ондреем Васильевичем Бутурлиным итти просто к Луцку и там с бояры твоего царского величества сходитца и мы на повеление твоего царского величества то учинили, и ис-под Фастова уже пошли, да и давно б мы пошли были против неприятелей только указу от твоего царского величества ждали..., только же нам не к Луцку итти надобно, но туда прямо, где гетьманы польские с войсками стоят, ... то мы в тот час хотя своих людей к Луцку тысяч с десять выправим лехко, чтоб с ратми вашего царского величества сходились, а ныне нам прямо под Луцк итти нелзе потому, чтоб пзади себя неприятелей не оставлять; а если б мы назади себя неприятелей ляхов оставили, тогда б много б убытку нашим людям было и наших бы остающихся назади переимали и посекли; а если б

ляхи глибоко пошли в Польшу, то и мы к Луцку пойдём.
ДБХ. - №277. - С.378-380

№90

28 вересня (8 жовтня) 1654р. - Табір під Крилівцями
Витяг з листа Б.Хмельницького до Олексія Михайловича про военні дії.

Ми яко верные подданные, довольно чиня по указу твоего царского величества, вместе с стольником и воеводою севским Андреем Васильевичем Бутурлиным, посоветовав, посылали мы изгном на обоз князя Доминика, воеводы краковского, полковников своих, где милостию божію и пречистые боогородицы помощію и твоего царского величества и сына твоего царского величества благовернаго царевича и великого князя Алексея Алексеевича счастьем, меж Острогом и Межиречем обоз дня 18-го сентября взяли Андрея Суходольского, старосту литинского, полковника князя Доминика, воеводы краковского со всем полком разбили в том же бою, Менчицкого старосту, Остружского, Цеклинского ротмистра и иных ротмистров и меньших людей немало побили, а вязьщех живьем взяли Миколая Мирона, судью того полку, также Острог город и Межиреч взяли, знамена, бубны и все воинское ружье взяли...

И то тебе, великому государю нашему, твоему царскому величеству известно чиним, что мы загон наш под Луцк посылали для ведомости о ближнем боярыне князе Алексее Никитиче Трубецкомом, с которым было нам повеление от твоего царского величества под Луцком сходиться, тогда наш подъезд за Луцком были никаковые ни малой ведомости о князе Алексее Никитиче Трубецком не имели, яко же и до сих времен от него к нам не имеем ведомости, и не вемы, где оборочается.

ДБХ. - №280. - С.383-385.

№91

12 (22) жовтня 1654р. - Біла Церква

Витяг з листа Б.Хмельницького до Олексія Михайловича, про перемогу під Луцьком.

По послании Антона Ждановича до твоего царского величества, посоветовав с стольником твоего царского величества и воеводою севским Андреем Васильевичем Бутурлиным сызново посылали есьмя загон наш к войскам польским, где милостию божіею и пресвятыя богородицы помощію, и твоим вель-

го государя нашего царя и великого князя Алексея Михайлоовича...под Луцком полк лясский збили и самого полковника Станислава Кгурского на том же бою убили, и едва кто с того бою ушел...

ДБХ. - №284. - С.390-391.

№92

1 (11) січня 1656р. - Чигирин

Витяг з листа Б.Хмельницького до Ієроніма Радзейовського, колишнього коронного підканцлера, з пропозицією зустрітись для переговорів.

А щодо того, що в.м.п., бажаєш десь на Волині все переговирити, то важко вирушати взимку в таку далеку дорогу і мечити військо, бо тут погано з харчами, наші війська і чужоземні татарські, підбрали тут усі харчі. Якщо в.м.п. схочеш приїхати, приїжджай, в.м.п., на Україну.

ДБХ. - №346. - С.464-465.

№93

1657р.

Уривки з щоденника Яна Антоні Храповицького.

Травень 4. П(ятниця)... Вийшло тоді військо з під Бреста. Й.м.п. гетьман годував у Пелищах, а я, туди ідучи за ним, ночував там. А військо коронне 3 числа на Кам'янець до Кобрини пішло, на Волинь пробираючися...

16. С(ереда)...Брест здався Ракоці й шведам без жодного штурму...

21. П(онеділок)...Приїхали драгуни, котрі від шведів з-під Високого Литовського втекли. Ці повідомили нас, що Брест піддався Ракоці й шведам 16 травня. Король шведський (Карл Густав) рушив на Брок до Пултуска...

Червень 1. П(ятниця)...Військо рушилося до Заблудова. Гетьманські вози ночували у яловському дворі...

Серпень 11. С(убота)...Прийшла відомість, що настав мир з Ракоці 22 липня...

12. Н(еділя)... Прийшло підтвердження про пакти з Ракоці і принесений сам текст мирного договору..."

(Chrapowicki I.A. Diakinsz. 11. Warszawa, 1978. - S.122-132. Переклад з польської).

№94

19 (29) листопада 1657р. - Київ

Лист гетьмана І.Виговського до волинського каштеляна,

Ясновельможний милостивий п.каштеляне волинський, мій вельми милостивий пане й приятелю!

Якби стався мир, якщо кому в.м., м.м.п..., (обіцяв(?), то це я розумію якнайліпше. Тому й перемир'я між нами не через іншу яку причину, а щоб встановити мир. Однак до мене, коли я знаходився у Києві, дійшла вість, що деякі хоругви коронні, перейшли ріку Горинь і взяли чимало козаків і гарнізонів. Хто є винним у цьому, в.м.м.пан розберись. Я зразу ж наказав розіслати універсали, щоб послані роз'їзди повернулися, щоб наші війська не переходили обумовленого між нами кордону, тобто ріки Горинь. В.м.,мій мостивий пан, також доклади старань, щоб згідно з постановою нашою, згідно з своєю обіцянкою коронні війська більше не ппереходили ріку Горинь і не давали інших приводів до зриву перемир'я. А через те, що помер найвелебніший в Бозі отець митрополит київський, через неприбуття до цього часу деяких отців єпископів Божа церква залишається без пастиря. Тому, всі тани, не можучи далі зносити такого осиротіння, жадали від мене, щоб я призначив термін елекції і спеціальним листом зібрав (до Києва) їх мостей отців єпископів, котрі залишаються у краях в.мостей, і весь клір. Чинячи це, вельми прошу в.м.,м.м.пана: коли (ці особи) мали бажання їхати до Києва заради такої події, то зволь освідчити їм людяність і зволив поклопотатися (за них) перед його мостою п.гетьманом або кому належить, щоб ці їх мості отці єпископи могли прибути сюди і повернутися назад. Освідчену (мені) у цьому милість і послугу я готовий з свого боку віддячити повністю. Нині ж віддаю себе звичній приязні в.м.,м.м.пана, залишаючися зичливим приятелем, братом і слугою в.м.,м.м.пана, Іван Виговський, г(етьман) В(ійська) З(апорізького).

З Києва д(ня) 19 листопада 1657р.

№95

Лист гетьмана Івана Виговського волинському каштеляну п.Станіславу Казимиру Беневському.

У нас скрізь такі чутки, що нібито взимку або й перед зимою коронні війська мають напасти на Україну. Я ж, (враховуючи) слова сказані перед присягою з в.м.п., видав універсали, проголошуючи перемир'я. Тепер виявиться: чи це все правда, в.м., м.м.пан (чи ні)».

АГАД. Ф. - "Архів коронний у Варшаві". - Козацький відділ. - №63/І. - Оригінал., особисто підписаний І.Виговським і завірений печаткою Війська Запорізького). Переклад з польської. (Адреса: "Ясновельможному а мені вельми милостивому пану й приятелеві його мості, п.Станіславу Беневському, волинському каштелянові, етс. етс. до рук (віддати)".

Зміст

Передмова	3
ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ	
1. 3 листа невідомого польського шляхтича до невідомого	9
2. 3 листа Б.Хмельницького до А.Киселя ..	9
3. 3 листа ксьондза Старовольського	9
4. Фрагменти з мемуарів литовського канцлера А.С.Радзивіла	10
5. Лист Анджея Носміжа, старосельського старости до невідомого	11
6. 3 листа про битву українських повстанців на чолі з М.Кривоносом з польським військом під Костянтиновом	11
7. Лист невідомого шляхтича до невідомого	12
8. Лист Максима Кривоноса до князя Домініка Острозького-Заславського	13
9. Лист шляхтича Жвана до Косткевича, інспектора, сина	14
10. Скарга луцького земського писаря Марка Гулевича	15
11. Лист брацлавського воєводи А.Кисіля коронному канцлеру Ю.Оссолінському ..	17
12. 3 листа Собеського коронному гетьману М.Потоцькому	18
13. Лист шляхтича Жвана (?) до Жвана-батька	18
14. Лист невідомого до невідомого	19
15. Лист Б.Хмельницького до польських комісарів	20
16. Лист львівського підчашого до шляхтича Виського	21
17. Лист саноцького підчашого Дзержка до князя Кирила	22
18. 3 реляції ксьондза Цеклінського про взяття козаками міст Острога, Луцька, Олики, Клевани	23
19. Лист шляхтича Вільгославського до львівського підкоморія	23
20. Уривок з Віршованої хроніки анонімного автора, подільського шляхтича	24
21. Скарга п.Лукаша Ольшанського про грабіж його майна	25
22. 3 листа М.Киселя брацлавському воєводи А.Киселю	27
23. Фрагменти з мемуарів литовського канцлера А.С.Радзивіла	27
24. Скарга кременецького підстарости Олександра Білецького	28
25. Скарга п.Олександра Жабокрицького та його дружини про грабіж	30
26. Скарга п.Євстафія Пясецького про грабіж його майна	31
27. Універсал з повідомленням про мир і попередженням	32
28. Витяг з угоди Б.Хмельницького з польськими комісарами	33
29. Заява від імені великого литовського канцлера Альбрехта Радзивіла	34
30. Скарга п.Бенедикта Островського про грабіж його майна	34
31. Скарга від імені кременецького підкоморія Єловицького	36
32. Скарга володимирського старости Даниїла Стемпковського	38
33. Скарга дубенського війта Мартина Феневича	39
34. Лист невідомого польського шляхтича до невідомого	40
35. Витяг з листа Б.Хмельницького до перекопського старшини Пері-аги	40
36. Лист київського воєводи А.Киселя до А.Фірлея	41
37. Лист Г.Яцкевича, гетьманського намісника на Волині, полковника, та М.Тиші, полковника волинсько-звягельського, до князя Корецького	41
38. Лист невідомого польського шляхтича до невідомого	42
39. 3 листа краківського воєводи В.Заславського А.Вільге, Я.Пшилуському, І.Лонцькому з вимогою	44
40. 3 листа київського воєводи А.Киселя канцлеру Ю.Оссолінському	44
41. Лист кам'янецького каштеляна С.Лянцкоронського до львівського підсудка	45
42. Додаток до листа К.Пшиемського до А.Киселя	48
43. Список полків і полковників Війська Запорізького	48
44. 3 реляції польських посланців-козаків коронному підканцлеру Радзевсьському ..	50
45. Скарга від імені обивательської хоругви Овруцького повіту	52
46. 3 листа венеціанського офіцера з повідомленням	52
47. 3 донесення з табору під Сокалем про кількість українських і польських військ ..	52
48. 3 листа Павші про просування польсько-литовського війська в Україні	53

49. З листа галицького стольника А.Мяковського королеви Каролі	53
50. З листа галицького стольника А.Мяковського	53
51. З листа галицького стольника А.Мяковського	54
52. З листа шляхтича Кшицького із звітками про стан української і польської армії перед битвою під Берестечком	54
53. З повідомлення про стан польських військ напередодні битви під Берестечком	55
54. З листа галицького стольника А.Мяковського королеви Каролі	55
55. Лист шляхтича Р.Пясецького королеви Каролі	56
56. Лист Бждовського про прибуття польського війська	57
57. Лист коронного хорунжого А.Конєцпольського	58
58. Повідомлення галицького стольника А.Мяковського з табору під Берестечком	59
59. З листа шляхтича Войші королеви Каролі про стан польсько-шляхетського війська під Берестечком	61
60. Лист Л.Ербеніга з королівського табору під Берестечком	62
61. З листа галицького стольника А.Мяковського королеви Каролі	64
62. З листа галицького стольника А.Мяковського королеви Каролі	65
63. Лист з королівського табору краківському єпископу з описом боїв під Берестечком	66
64. Лист Р.Пясецького королеви Каролі	67
65. Лист невідомого до невідомого	69
66. Конфесата (протокол допиту) козака Яхима з Остра	69
67. Лист польського шляхтича Габрієля Домарацького до невідомого	70
68. Фрагмент автобіографії князя Богуслава Радзивіла з описом Берестецької битви	71
69. З листа німецького офіцера Іогана Хартунга про битву під Берестечком	73
70. Лист галицького стольника А.Мяковського королеви Каролі	75
71. Лист Р.П'ясецького королеви Каролі	77
72. Реляція про битву польсько-шляхетських і українських військ під Берестечком	79
73. З листа галицького стольника А.Мяковського з польського табору королеви Каролі	85
74. З хроніки подій 1646-1655 рр. складеної польським шляхтичем	86
75. Скарга київського стольника Олександра Хребтовича-Богуринського	87
76. Відписка путивльських воевод С.Прозоровського і І.Чемоданова	88
77. Відписка путивльських воевод С.Прозоровського і І.Чемоданова	90
78. З розпитувальних речей у Розрядному приказі М.Забубурого	91
79. Вистовий лист підданого Розрядному приказу Г.Богданова	92
80. Запис розмови в Посольському приказі посла Богдана Хмельницького полковника С.Савича про битву під Берестечком	102
81. Витяг з листа Б.Хмельницького до коронного гетьмана Миколи Потоцького з пропозицією укласти перемир'я	106
82. Скарга від імені полковника і всієї німецької хоругви	107
83. Фрагмент з польського щоденника про хід воєнних дій	109
84. Лист шляхтича Тишкевича коронному канцлерові Стефану Корнунському	109
85. З польського щоденника	111
86. Витяг з листа Б.Хмельницького до Олексія Михайловича	113
87. Лист до Олексія Михайловича про можливі воєнні дії проти польських військ	113
88. Витяг з листа Б.Хмельницького до князя Олексія Трубецького	114
89. Витяг з листа Б.Хмельницького до Олексія Михайловича	114
90. Витяг з листа Б.Хмельницького до Олексія Михайловича про воєнні дії	115
91. Витяг з листа Б.Хмельницького до Олексія Михайловича, про перемогу під Луцьком	115
92. Витяг з листа Б.Хмельницького до Ієроніма Радзейовського	116
93. Уривки з щоденника Яна Антоні Храповицького	116
94. Лист гетьмана І.Виговського до волинського каштеляна, дипломата Речі Посполитої К.Беневського	116
95. Лист гетьмана Івана Виговського волинському каштеляну п.Станіславу Казимиру Беневському	117

Науковий збірник
документів і матеріалів

**ВОЛИНЬ В РОКИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ**

Документи і матеріали

Упорядники:
Ю.А. Мицик
В.І. Цибульський

ISBN 966-95570-2-X

Комп'ютерний набір: Олександр КУЛИК
Комп'ютерна верстка: Олег ЗЕНЬ
Дизайн обкладинки: Микола ЛУЩЕВСЬКИЙ

Здано до набору 26.03.99р.
Підписано до друку 16.04.99р.
Формат 60x84 1/16.
Гарнітура Таймс.
Друк офсет.
Ум. друк. арк. 7,9.
Обл.-вид. арк. 8,6.
Тираж 1000.
Зам. 101.

Видавництво «Перспектива»
тел./факс (0362) 24-71-81
e-mail: useroleg@rv.mail.ukrtel.net

Друкарня «Каліграф»
266000, Рівне, Київська, 69
тел./факс (0362) 26-44-15
e-mail: clg@jb.rovno.ua

